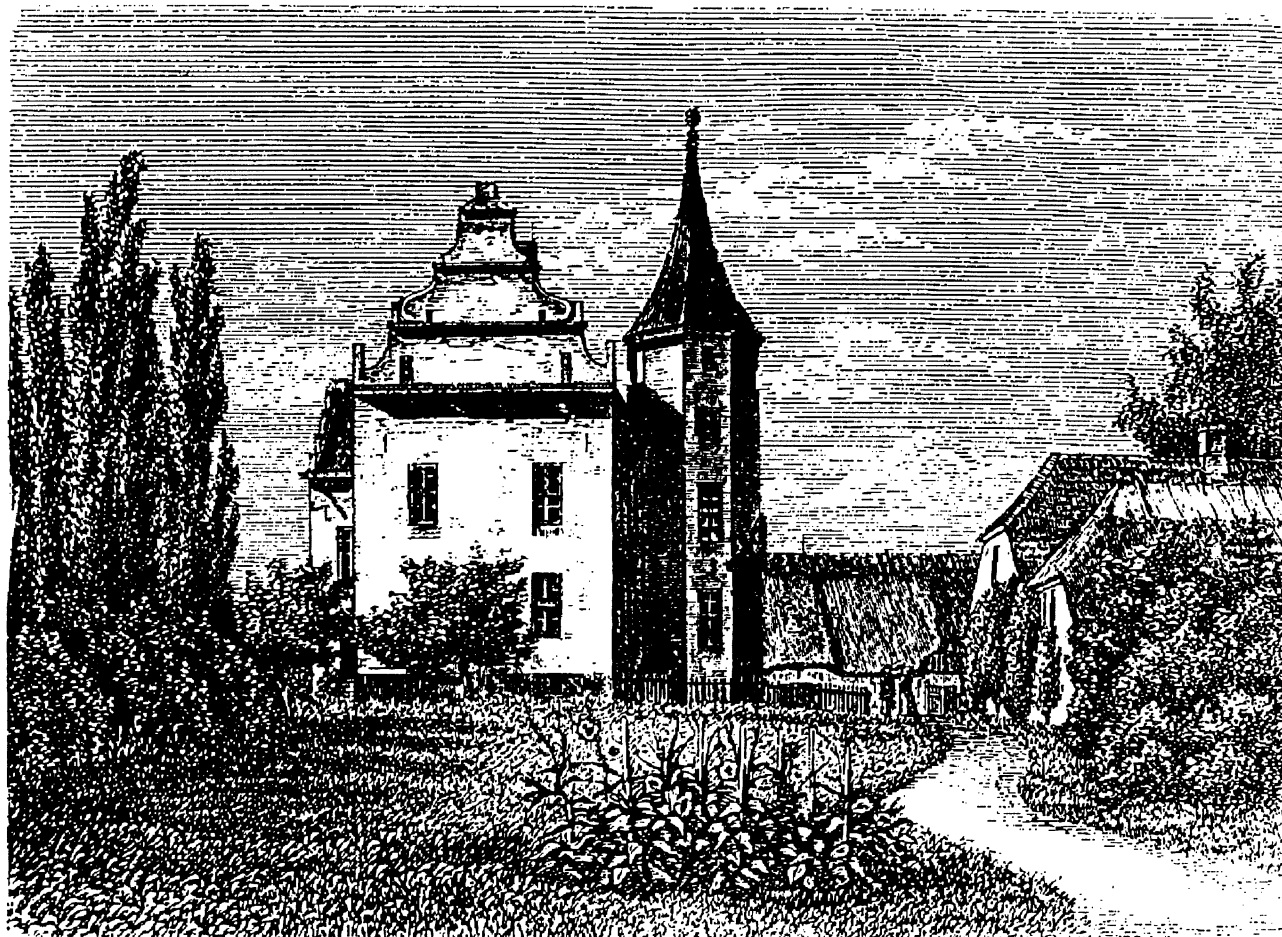

De fynske hovedgårde

Sammenfatninger og analyser
af skemaregistreringen

1995

 Fyns Amt
Natur- og vandmiljøafdelingen

Forsidebillede: Skovsbo hovedgård

De fynske hovedgårde
Sammenfatninger og analyser
af skemaregistreringen

Udgivet af: Fyns Amt
Natur- og vandmiljøafdelingen
Ørbækvej 100, 5220 Odense SØ
Telefon: 6556 1000

Redaktion: Cand. mag. Anders Myrtue

Tryk: Fyns Amt
ISBN 87 7343 219 9

Indledning.	3
Herregårde og hovedgårde:	5
Godskompleksets bestanddele og mulige bevaringsinteresser:	5
De godspåvirkede strukturer i landskabet:	6
Hovedgårdsbegrebet.	7
Vikingetidens og middelalderens hovedgårde indtil ca. 1550.	8
Fæstninger.	9
Store og små godskomplekser.	11
Hovedgårdenes udvikling fra 1500-1800. Stordriftens ekspansion.	12
Landboreformerne.	16
Korngårde, kvæggårde og skovgårde:	16
Fællesskab og udskiftning.	16
Jordbruget.	17
Driftens intensivering i 1700-tallet.	21
Studeopdræt.	22
Malkekvæg og hollænderier.	22
Skovens betydning for hovedgårdene.	24
Hovedgårdenes resurser i forhold til landsbyernes.	26
Resursernes fordeling hovedgårdene imellem.	27
Stordrift og hoveri.	33
Fæstegods og arrondering.	37
Egalisering af fæstelandsbyerne.	40
Forholdet til kirkerne:	42
Skoler og hospitaler.	43
Fra gods til avlsgård. Ca. 1800 til efter lensafløsningslovene fra 1919.	43
Udviklingen i hovedgårdenes areal.	46
Kreaturhold.	46
Fra hovbønder til herregårdsbisser.	48
Undersøgelsens resultater i hovedtræk.	49
Hvad var en hovedgård?	49
Kontinuitet og brud i hovedgårdenes historie:	49
Hvornår oprettedes hovedgårdene?	49
Anlægstyper:	50
Bevarede landsbyhovedgårde:	50
Landsbyhovedgårde som har nedlagt/ flyttet landsbyen:	50
Udflyttede landsbyhovedgårde:	50
Hovedgårde oprettet ved nedlæggelse af landsbyer:	50
Kongelige anlæg:	51
Klostre:	51
Tidligere fæstegårde:	51
Hovedgårde på kongelig hovedgårdsjord:	51
Hovedgårde oprettet af enestegårde i fæste:	51
Kystskovgårde med ukendt oprindelse:	51
Kystskovgårde med kendt oprindelse:	51
Bygningerne:	52
Stamhuse, baronier og grevskaber:	52
Noter:	53
Bilag	54
Stednavneregister:	58

INDLEDNING.

Hovedgårde sætter markante præg på landskabet, ikke mindst i Fyns Amt, hvor tætheden af hovedgårde er højere end i nogen anden del af landet, hvor de tidligere hovedgårde i dag ejer ca. 10% af det samlede areal, og hvor en langt højere procentdel af det varierede landskab, specielt skovene, er i hovedgårdenes eje. For Fyns Amt er hovedgårdene derfor på mange måder en vigtig faktor at beskæftige sig med. Hovedgårdene repræsenterer bl.a. landbrugsmæssige, skovdriftsmæssige, turistmæssige, rekreative- og fredningsinteresser.

Det fremmer forståelsen af vore omgivelser og dermed respekten for landskabet, hvis udviklingen frem mod nutidens tilstande undersøges og forklares historisk. Derved skabes dybde i oplevelsen af naturen, veneration for bevaringsinteresserne og en fremtid i tråd med fortiden. Herved medvirkes til at sikre det egnskaraktéristiske, variationen og vores identitet - lokalt, regionalt og nationalt.

Alle interesser kan anskues isoleret, - for hver enkelt hovedgård og for hvert enkelt landskabelement. Problemstillinger kan atomiseres. Ofte fristes man på grund af opgavens omfang og materialets mangfoldighed til at arbejde med enkeltheder. Uoverskueligheden kan virke lammende. Den foreliggende rapport viser at stort anlagte undersøgelser betaler sig. Ny viden og overblik opnås når problemstillinger anskues i deres helhed, og man ser anderledes på delelementerne når man vender tilbage til detaljerne.

Som et led i Fyns Amts analyser af landskabets historie, er der gennemført en registrering af hovedgårdene. I alt 123 anlæg, som alle var privilegerede hovedgårde på landboreformtidspunktet omkring 1800, er blevet belyst og beskrevet. Grundlaget i registreringen er 6 skemaer og 4 kort for hver hovedgård. Sammenfatninger og analyser af de i registreringen fremkomne oplysninger er indholdet af nærværende rapport.

Rapporten identificerer og beskriver de kulturhistoriske bevaringsinteresser, hovedgårdenes overordnede udvikling indtil i dag, de forskellige hovedgårdstyper og deres forhold til de natur- og menneskeskabte forudsætninger, samt ikke mindst hovedgårdenes indflydelse på det tilhørende bøndergods og landskab. Samtidig giver den en helt ny vinkel på begrebet hovedgård/ herregård, idet den må opfattes som et nyt og vigtigt supplement til den æstetisk/ arkitektoniske tilgang til anlæggene. I ord og tal fremstilles hovedgården som den utroligt vigtige faktor den udgør, og variationsbredde og fællestræk klarlægges.

Denne rapport er at opfatte som den faglige afslutning på et stort undersøgelsesarbejde. Dens målgruppe er først og fremmest faghistorikere, planlæggere og andre særligt interesserede, som ønsker at komme ned under og uden om det mere snævre lokalhistoriske perspektiv. Rapportens grundlag - registreringerne - udgives i en række kommunerapporter. Derudover er der udarbejdet en nøgle til forståelse af registreringernes enkelte punkter.

Museumsinspektør, doktor phil. Erland Porsmose, Kerteminde Museum, har været Fyns Amts konsulent vedrørende hovedgårdsregistreringen og er forfatter til projektets sammenfatninger - herunder denne rapport.

Redaktion cand. mag. Anders Myrtue.

Herregårde og hovedgårde:

Slotte og herregårde har med rette en lang tradition bag sig i frednings- og bevaringsarbejdet. De monumentale ofte flere århundreder gamle boliger for landets velåttede familier opfattes såvel af arkitektoniske, historiske og landskabsmæssige hensyn som en umistelig del af vort kulturlandskab.

Begrebet "herregård" er ikke særlig gammelt. Det stammer fra 1700-1800-tallets romantiske forestillinger om herresæder, adelige familiers slotte og kulturbevidste boliger. Desværre har begrebet haft en afsmittende effekt på fredningsbestræbelserne, således at disse i høj grad er blevet koncentreret om "selve herregården" opfattet som hovedbygningen, beboelsesafdelingen, medens den øvrige del af komplekset mere eller mindre er ladet ude af betragtning.

Da vore herregårde blev bygget, talte man i stedet om hovedgårde, hvorved mentes privilegerede gårde, der bl.a. var fritaget for skatter. Sådanne hovedgårde kunne være store eller små, men da privilegiernes værdi øgedes med størrelsen, var der en naturlig tendens til, at hovedgårdene blev centrum i stordrifter, hvortil også omegnens bøndergårde hørte. Hovedgårdens fæstebønder dyrkede hovedgårdens egne marker ved hoveri og leverede deres forpagtningsafgifter m.v. til hovedgården. På denne måde voksede et helt godslandskab frem centreret omkring hovedgården. Afhængig af godsets størrelse, økonomi og godspolitik kunne påvirkningen af egnens hele bebyggelses- og kulturlandskabsudvikling være mere eller mindre dybtgående.

Udvider vi således perspektivet fra "herregården" til det historisk korrekte "hovedgården" som centrum i "godset", følger naturligt en udvidelse af listen over bevaringsmæssigt interessante elementer, eftersom godset er et langt videre begreb end herregården. Skematisk kan de mulige bevaringsinteresserne opstilles som følger.

Godskompleksets bestanddele og mulige bevaringsinteresser:

- 1) Herregården, dvs. hovedbygningen i godskomplekset.
- 2) Avls- eller ladegården, dvs. produktionsbygningerne i umiddelbar tilknytning til hovedbygningen.
- 3) Andre bygninger i hovedgårdsejerlavet, såsom møller, teglværker, mejerier, porthuse, skovfogedhuse, smedjer, landarbejderhuse m.v.

Hvidkildes savværk. Godser er andet og mere end hovedbygningen.

- 4) Landskabelige værdier i tilknytning til hovedbygningen såsom park, fiskedamme, alleer, stengærder, iskældre m.v.
- 5) Landskabelige værdier i hovedgårdsejerlavet. Man har længe været opmærksom på de store naturbeskyttelsesinteresser i hovedgårdsejerlavene. Dette skyldes, at hovedgårdene i 1500-1600-tallet bevidst søgte mod søer, store engdrag og skove, dels af hensyn til en prestigeplacering af boligen og dels af hensyn til jagt, men først og fremmest fordi eng og skov var knappe og eftertragtede ressourcer. Engang beslaglagt har hovedgårdene ofte værnet om skovene og de små trægrupper og enkeltstående træer, der er så karakteristiske på hovedgårdsmarkerne. Langt de fleste fynske skove og søer er da også idag i hovedgårdenes eje.

Det økonomiske pres på landskabsressurserne har ikke været helt så hårdt som på bøndergårdenes jorder, der anderledes er blevet ryddet for små vandhuller og træer, der stod i vejen eller kunne sælges for penge. Omvendt består bondejorden af mindre enheder, præget af mange levende hegn, diger og skel.

- 6) Arkæologiske fund i hovedgårdsejerlavet. Udover oldtidsfundene fra stenalder, bronzealder og jernalder, der naturligvis optræder lige fuldt på hovedgårds - som på landsbyjord, er der på hovedgårdsjorden en række arkæologiske fund, der direkte knytter sig til hovedgårdens udvikling. Som hovedregel måtte hovedgården indplaceres i eksisterende bønderbebyggelse, der følgelig måtte nedlægges. Tomter af nedlagte landsbyer er derfor almindelige på hovedgårdsjord. En del af den inddragne bondejord blev undetiden tilplantet med skov. I hovedgårdsskove finder man derfor ofte opgivne agersystemer. Hovedgården selv flyttede ikke sjældent nogle hundrede meter og afsatte sig voldsteder og andre spor efter tidligere bebyggelsessteder. Tomter af møller eller andre økonomiske anlæg er ligeledes almindelige i hovedgårdsejerlav.

Ved hjælp af historiske kilder, kort og fotografier lader det sig gøre at give et rids af hovedgårdsejerlavets historie og påpege en række bevaringsværdier. En nærmere afgrænsning heraf og kontrol af de skriftlige kilder forudsætter et omfattende besigtigelsesarbejde, som den historiske redegørelse gerne skulle udgøre det nødvendige fundament for.

De godspåvirkede strukturer i landskabet:

I kraft af fæstegodssystemet og de hermed følgende centraliserede besiddelsesforhold knyttedes hovedgård og egn tæt sammen. Der kunne simpelthen ikke anlægges et hus eller nybygges en gård uden godsejerens velsignelse, og i tidens løb blev landskabs- og bebyggelsesudviklingen derfor nøje underlagt godsets behov. På langt sigt var den udviklingshæmmende effekt heraf måske den mest betydningsfulde, men en lang række nybebyggelser og strukturforandringer i landskabet kan direkte føres tilbage til godsinitiativer. Det gælder f.eks.

- 1) Egaliseringer, dvs. jævndeling af fæstegårdenes jorder og afgifter i godsets landsbyer. Alle gårde gjordes lige store og gode.
- 2) Beslutning om udskiftningstidspunkt og - form samt graden af udflytning, hvorved rammerne for det nutidige kulturlandskab opstod for omtrent 200 år siden.
- 3) Beslutning om frasalg af fæstegods til selveje. Fra gods til gods varierede tidspunktet fra 1760'erne til 1920'erne, hvilket fik afgørende følger for udparcellering og befolkningsudvikling m.v. i de enkelte egne.
- 4) Beslutninger om væsentlige forandringer af naturgrundlaget såsom landvinding ved afvanding eller inddæmning og fældning eller rejsning af skov.
- 5) Anlæg af fæstehusmandskolonier ofte umiddelbart uden for hovedgårdsejerlavet af hensyn til hoveriet.
- 6) Anlæg af hospitaler og skoler i godsets landsbyer.
- 7) Anlæg af havnefaciliteter, industrianlæg, "godshovedstræder", kirker m.v. i tilknytning til hovedgårdene.

- 8) Nybygning af fæstegårde efter idealtegninger, varierende fra gods til gods, således at en række godsets bondegårde i princippet lader sig genkende i landskabet.

Historisk set er "herregården" altså meget mere end blot et "herresæde". Herregården er symbolet på godsets magt og dermed på den igennem århundreder dominerende faktor i kulturlandskabsudviklingen. I den historiske registrering har vi bestræbt os på - inden for de afstukne økonomiske og tidsmæssige ressourcer - at belyse hovedgårds- og godsudviklingen som et samlet fænomen. Herved adskiller undersøgelsen sig fra den traditionelle herregårdsregistreringer, der fortrinsvis har beskæftiget sig med arkitekturen. Den efterfølgende orientering herom er opdelt i tre hovedafsnit.

- 1) Hovedgårdsbegrebet. - De fynske godsets historie
- 2) Korngårde, kvæggårde og skovgårde. - Resultater af registreringen.
- 3) Undersøgelsens resultater i hovedtræk.

HOVEDGÅRDSBEGREBET.

I daglig tale forbindes begrebet hovedgård ofte med monumentale hovedbygninger ("herregårde"), med vidtstrakte tilliggender, marker og skove ("stordrift"), med voldsteder og befæstede anlæg ("borge"), og med tilhørende afgifts- og hoveriydende fæstegårde ("gods").

Ejendommeligt nok behøvede en hovedgård i 1500-tallet hverken at være en stordrift, at være befæstet som en borg, at have monumentale bygninger eller have et tilhørende fæstegods. Det rakte såmænd, at beboeren var adelig og dermed kunne gøre krav på sædegårdsprivilegier for sin gård - især skattefrihed og tiendefrihed ligegyldigt hvor stor den var.

Hesselagergård. Blandt meget andet danmarks første stamhus, erigeret 1548.

Dette hovedgårdsbegreb opstod o. 1200, hvor kongemagten i bestræbelse på at opbygge en rytterhær tilbød skattefrihed som løn til de mænd, herre-mænd, der ville tjene deres herre i fuld udrustning på egen bekostning. Skattefriheden skulle gælde for deres egen jord, så meget de tilkøbte og som de selv lod dyrke, men naturligvis ikke for den del af deres jord, der var fæstet ud. Der tilsikredes dog den fattige herremand det privilegium, at han skattefrit kunne tilfæste sig jord, indtil han i det mindste havde en hel-gård. Privilegierne var i starten personlige. Ved herremandens død eller opsigelse af krigstjenesten blev hans jord skattepligtig bondejord igen, men alene i kraft af våbnenes anskaffelse og af privilegiernes større værdi jo mere jord man ejede, var det forudsigeligt, at privilegierne kom til at gå i arv i bestemte familier og på bestemte gårde. Herremandslægterne, fra 1500-tallet kaldet adelen, var opstået.

En hovedgård var nu simpelthen en adelig sædegård, eller i hvert fald en gård, der blev drevet for en adelig ejers regning som avlsgård eller ladegård. En herremand kunne således eje adskillige privilegerede hovedgårde, skønt han kun beboede en enkelt eller to.

I middelalderen bestemte kongen selv hvilke mænd han ville optage i herremandsstanden, men efterhånden søgte adelen at indskrænke denne kongelige ret.

Indtil enevældens indførelse i 1660 kunne en hovedgård således frit oprettes. En forarmet adelsmand kunne slå sig ned på en almindelig fæstegård og gøre den til sin skattefri sædegård. Efter enevældens indførelse blev privilegierne forbeholdt de gårde, som allerede nød dem, og herudover de gårde, som kongen af særlige grunde ville privilegere. Samtidig blev privilegierne løsnet fra adelen. Også borgerlige kunne nu besidde privilegerede hovedgårde.

I løbet af 1800-tallet afvikledes privilegiepolitikken, og statistisk set opfattedes en hovedgård nu ofte som en stordrift med mindst 20 tdr htk i tilliggende. Proprietærgårde faldt i intervallet 12-20 tdr htk, medens 1-12 tdr htk var bøndergårdenes interval.

På baggrund af hovedgårdsbegrebets udvikling har vi i denne undersøgelse valgt at tage udgangspunkt i de gårde, der omkring år 1800 benævntes hovedgårde og som sådanne havde været privilegeret i dyrkningsfællesskabets tid. Langt de fleste af disse gårde havde selvstændigt ejerlav, men enkelte - især landsbyhovedgårde - fik først deres jorder endelig udskilt fra bøndernes i forbindelse med udskiftningen sidst i 1700-tallet.

Registreringen er således gennemført uafhængigt af, om hovedgården senere er blevet udparcelleret eller endog nedrevet. Hovedgårdens størrelse er heller ikke taget i betragtning. I 1743 skrev en forbitret præst i Tanderup sogn om den lille hovedgård Skærbæk, nu Minendal, som var blevet opkøbt af grevskabet Wedellsborg: "Den er i begyndelsen bygget af to bøndergårde. Der har for 60 år siden boet en adelig jomfru derpå, Thale Oldeland. Samme gård har kun slet bygning og slettere herlighed, ingen tørveskær, langt mindre skov eller gærdsel, har ingen bønder eller huse, langt mindre kompletteret hartkorn, hvorfor der svares skatter deraf, men er tiendefri, kort, skal det være en herregård, er det vel den sletteste i Danmark."

I 1682 havde kongen indskrænket herregårdens skattefrihed til at omfatte de større komplette godser. Dvs. dem med et tilliggende bøndergodt på mindst 200 tdr. htk. inden for en radius af 2 mil fra hovedgården. Minendal måtte således som ukomplet hovedgård betale skat, men til præstens store forbitrelse ikke tiende - trods herregårdens åbenlyse ringhed.

På landboreformernes tid begyndte aflæggerhovedgårde at spille en stor rolle. Mange hovedgårdsejerlav fik som et led i reformprocessen udparcelleret en eller flere moderne avlsgårde, ligesom avlsgårde kunne indrettes på tidligere bøndergodt. Disse avlsgårde fik ofte en betragtelig størrelse, men de er i denne sammenhæng kun omtalt kortfattet i forbindelse med deres moder-hovedgårde.

Vikingetidens og middelalderens hovedgårde indtil ca. 1550.

Vikingetidens høvdingeklasse og styresmændene, befalingshaverne på ledingsskibene, har sikkert haft deres sædegårde, som en art forløbere for de senere hovedgårde. En række arkæologiske undersøgelser fra de senere år har da også afsløret eksistensen af virkeligt store gårde med indhegnede gårdsarealer på mere en 2 ha. I flere tilfælde kan kirkebyggeriet i den tidlige middelalder knyttes direkte til sådanne storgårdsmiljøer. Fornylig er ved Århus påvist et eksempel, hvor kirken simpelthen er bygget indenfor storgårdens indhegnede areal.

Formentlig stammer en række af de fynske hovedgårde, hvis historie fortæber sig tilbage i middelalderen, i lige linie tilbage til den sene vikingetids storgårde, og et indlysende sted at søge efter disse vil da være i kirkernes umiddelbare nærhed, specielt de steder hvor forekomsten af runesten tillige antyder et stormandsmiljø. De fleste fynske hovedgårde har deres oprindelse som landsbyhovedgårde, og adskillige af disse kan altså have meget gamle rødder.

Mure-teknikken og murstenene holdt deres indtog i Danmark i 1100-tallet og forud for denne tid er det naturligvis ikke frugtbart at lede efter bevarede bygninger. Faktisk er det kun et fåtal af de fynske hovedgårde, der kan fremvise bygninger eller dele deraf fra middelalderen. Til gengæld er et stort antal middelalderlige voldsteder bevaret.

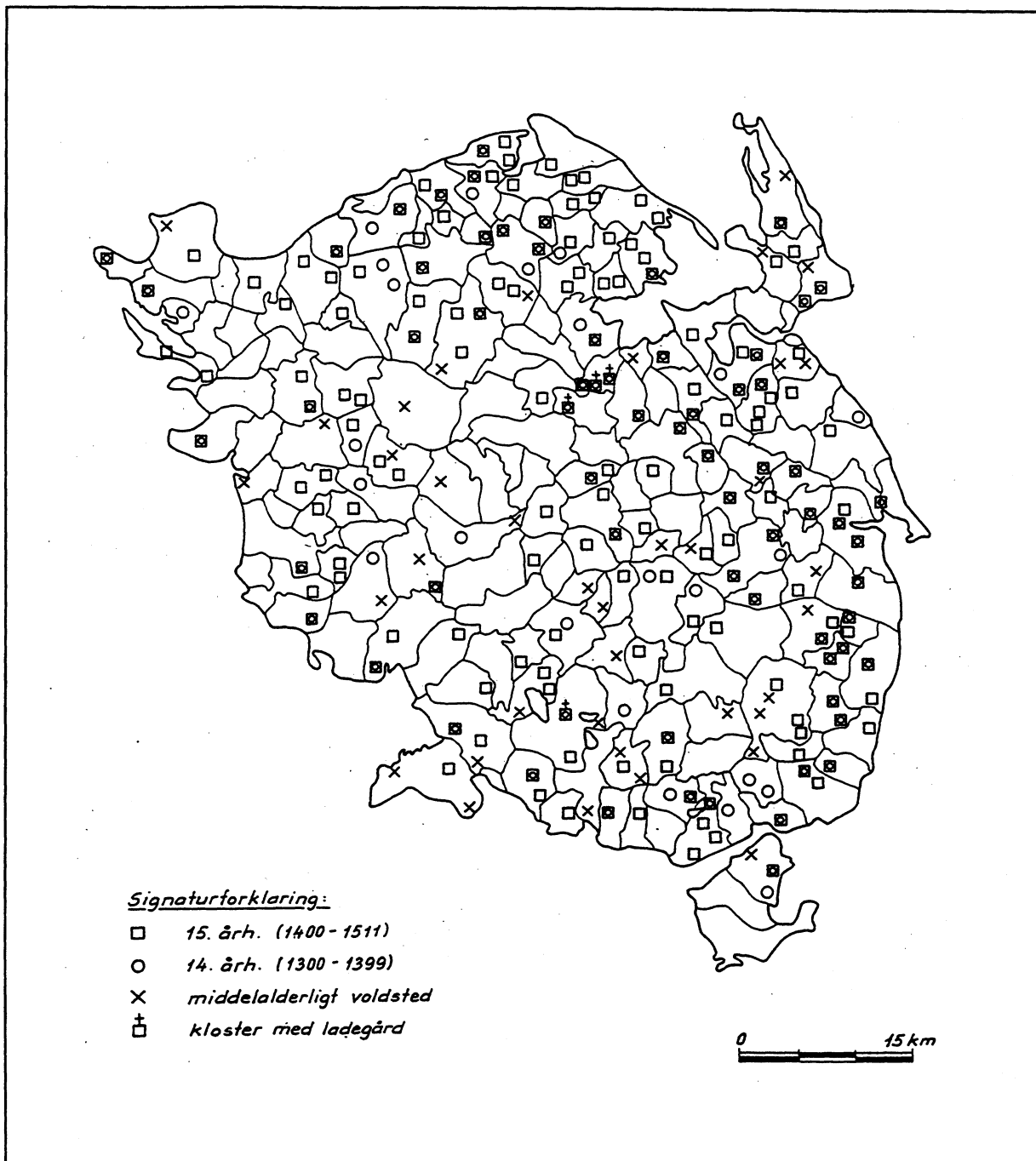
Fæstninger.

Fra 1100-tallet vinder en ny borgtype "motten" frem til afløsning af den palisadeindhegnede stormandsgård. I sin simpelhed består motten af en kegleformet jordhøj på hvis flade top, der rejses et forsvarstårn i svære planker eller af tykke mure. I Danmark er disse kegleformede voldsteder ofte af ganske beskeden udstrækning. Jorden til keglen er som regel tilvejebragt fra voldgraven ved anlæggets fod. Anlægget kan være suppleret med ydre jordvolde, ligesom der ofte findes en svagt befæstet ladegårdsplads i tilknytning til motten. Disse små tilflugtsborge findes ofte placeret i uvejsomt terræn i tilknytning til møsestrøg eller lignende. Anlæggene er sjældent arkæologisk undersøgte og daterede, men flertallet af dem synes dog at høre hjemme i det urolige af borgerkrig konstant hærgede århundrede efter Valdemar Sejrs død i 1241.

Jacob Erlandsens Fangehul. Her lå Hagenskøvs højmiddelalderlige forgænger.

Mange af disse voldsteder findes i nærheden af senere kendte hovedgårdsanlæg, men henved 40 voldsteder på Fyn kan dog ikke knyttes til noget senere kendt anlæg. Her er der efter al sandsynlighed tale om senere opgivne hovedgårdsanlæg fra 1200-1300-tallet. Adskillige mindre motte anlæg har rimeligvis udelukkende været tænkt som tilflugtsborge, medens større anlæg har rummet mulighed for permanent beboelse med et tilknyttet ladegårdsanlæg i nærheden.

Voldsteder og hovedgårde.

De bevarede skriftlige kilder gør sig først for alvor gældende i 1300-tallet, og vi skal frem til første halvdel af 1500-tallet, før vi ved hjælp af de skriftlige kilder kan få et tilnærmelsesvis komplet billede af hovedgårdenes fordeling i amtet. Enkelte kongsgårde kan belægges i 1100-tallet f.eks. i Hjulby og Søllested, og i 1200-tallet omtales kronens borganlæg i Nyborg, Ørkil, Arreskov, Hagenskov, Hindsgavl m.v. Men bortset fra kronens hovedgårde og klostrene lades vi stort set i stikken. Om adelige sædegårde fra før 1300 findes kun sikre belæg for Husbygård (senere Iversnæs, Wedellsborg), der omtales i 1295.

På selve Fyn omtales i de skriftlige kilder i løbet af 1300-tallet 90 hovedgårde (adelige sædegårde, kronens slotte og hovedgårde, klostre og bispe-hovedgårde), i 1400-tallet omtales 175 hovedgårde. Ikke alle disse hovedgårde har eksisteret samtidigt, men omvendt har langt fra alle hovedgårde afsat sig spor i de skriftlige kilder, hvilket særlig gælder 1300-tallet. Det er derfor en rimelig antagelse, at antallet af samtidige hovedgårde på Fyn i 1300-1400-tallet har ligget omkring 200. Der har været stor bevægelse i hovedgårdsfordelingen. Nogle hovedgårde

blev opgivet og nye er blevet anlagt. Kun 67 af de ovennævnte hovedgårde omtales både i 1300 og 1400-tallet og af disse blev 27 nedlagt inden 1660. Blandt de resterende befandt sig en halv snes klostre og kongelige hovedgårde. Løseligt anslået modsvares de godt et hundrede hovedgårde på selve Fyn o. 1800 vel af det fire eller femdobbelte antal, der har eksisteret som hovedgårde på øen i perioden 1200-1800.

I løbet af 1300-tallet synes højborgen, motten, opgivet som borgtype til fordel for den af voldgrave omkransede lave holm, der var stor nok til at rumme hele hovedgårdsanlægget.

I 1396 forbød dronning Margrethe nye private befæstninger, eftersom der var sket "overmåde liden ret" af de allerede eksisterende borge. Forbudet forblev i kraft til 1483.

De urolige årtier op til reformationen i 1536 medførte en sidste opblomstring af fæstningsbyggeriet. Fra 1500-tallets anden halvdel var voldgrave først og fremmest en prestigebetonet afgrænsning af hovedgården med tilhørende fiskemuligheder. Samtidig forvandlede herremandsstanden fra en kriger- til en godsejerklasse.

Den typiske adelige hovedgård i 1400-tallet havde således ingen befæstning og kunne knapt nok kaldes en stordrift. Som regel var tilliggendet på størrelse med 2-3 bøndergårde. Agrene lå fordelt mellem de øvrige bønders i landsbyen, og landsbyhovedgården har med sine bindingsværksbygninger næppe været til at skelne fra en større præstegård. Til en sådan landsbyvæbnergård hørte som regel et beskedent fæstegods på nogle husmandsbrug (gårdsæder, landbostavne), en mølle og 5-10 fæstegårde. Men mange havde mindre. Mange af lavadelens sædegårde var rene "lejlighedshovedgårde" - bøndergårde, der for en generation eller to ophøjedes til skattefri hovedgård ved, at en fattig herremand slog sig ned her.

Store og små godskomplekser.

Der var et enormt svælg mellem de små landsbyvæbnergodser og højadelens enorme godskomplekser. Ægtepar af fremtrædende slægter som Brok, Gyldenstjerne, Gøye, Rosenkrantz og Laxmand kunne o. 1500 eje 500-600 fæstegårde, ja helt op til 900 gårde. En ejendomsbesiddelse på 100 fæstegårde placerede et herremandsægtepar på grænsen til højadelen, medens 50 gårde kvalificerede en mand til at være af god lavadel.

Perioden fra 1350 til 1500 var præget af en langvarig landbrugskrise og mange landsbyvæbnere bukkede under. De små godser blev opkøbt af kronen, kirken og højadelen, hvor mange ligefrem havde specialiseret sig i at samle gods ved opkøb af den slags smågodser. Under alle omstændigheder blev de tidligere hovedgårde som regel delt i to eller tre fæstegårde. Højadelens egne sædegårde var heller ikke specielt imponerende i 1400-tallet. Hovedgårdsejerlavet var sjældent større end 4 bøndergårdes tilliggende. Ja hovedgården kunne betegnes som herremandens adresse og køkkenhave. Det var det vidtstrakte fæstegods, landgildeindtægterne herfra samt indtægter fra besiddelser af skove, enge og fiskevand, der betød noget økonomisk. Sidst i 1400-tallet havde det vestfynske gods Iversnæs (nuværende Wedellsborg), der tilhørte Gyldenstjerne slægten, således et tilliggende på 250 vestfynske gårde, foruden omfattende skove samt ålegårde og ret til marsvinsfiskeri i Lillebælt. Omring 1500 byggede Henrik Knudsen Gyldenstjerne et toetages stenhuse som hovedbygning. Hovedbygningen står endnu og udgør sammen med en række tilsvarende senmiddelalderlige stenhuse det ældste lag af de adelige hovedgårdsbygninger på Fyn. Enkelte klosterbygninger og kronens Nyborg Slot (hvis ældste dele er fra 1200-tallet) rækker dog længere tilbage.

Allerede i 1300-tallet var enkelte betydelige hovedgårde flyttet ud af de landsbyer, hvorfra de stammede. I 1400-tallet blev det almindeligt at flytte hovedgårdene ud. De blev oftest placeret ved store eng- eller skovstrækninger i ejerlavets udkant. Skovene var så vigtigt en ressource, at hovedgårdene ofte tog navne efter dem som fx. Hundslev Skovgård og Østrup Skovgård. Talrige hovedgårde henviser til skove i deres navn. I forbindelse med udflytningsbevægelsen fik en række hovedgårde allerede i 1400-tallet udskiftet deres jord fra landsbyfællesskabet. Hovedgården fik sit "enemærke". Resultatet af senmiddelalderens reduktion af hovedgårdstallet blev, at antallet af adelige hovedgårde på Fyn omtrent halveredes. På grund af den samtidige opprioteret af skov og eng, blev reduktionen kraftigere, desto ringere den enkelte egn var forsynet med disse ressourcer. På store dele af sletten, hvor hovedgårdene lå tæt i 1400-tallet, forsvandt de fuldstændigt og kom aldrig igen. Hvorimod der kun skete beskedne nedgange i hovedgårdstallet på det skovrige Sydøstfyn og i kystzonen.

Brobygård. Landsbyhovedgård. Centrum i grevskabet Muchadell.

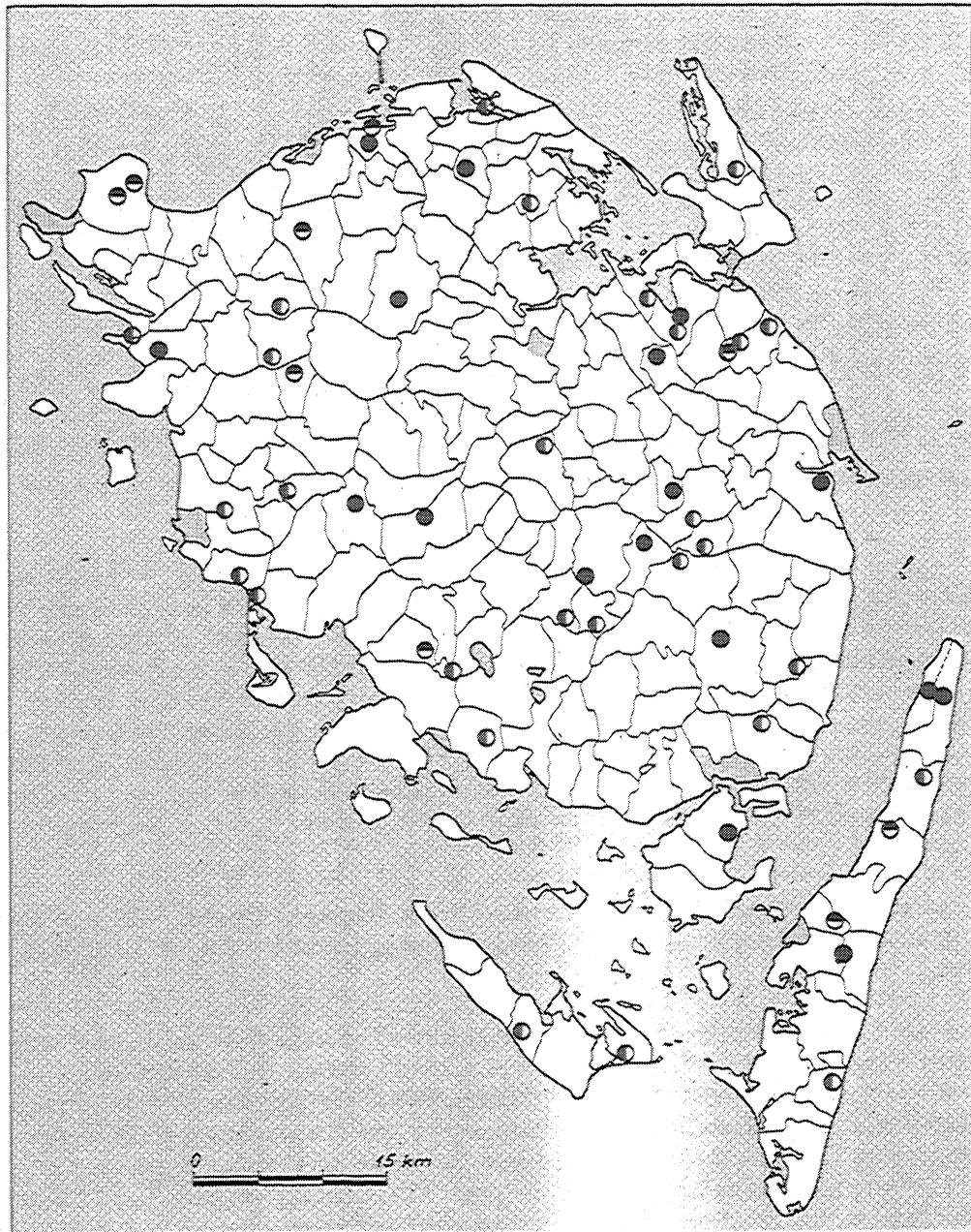
Hovedgårdenes udvikling fra 1500-1800. Stordriftens ekspansion.

Omkring 1500 ejede kronen omtrent en fjerdedel af gårdene på Fyn, inklusive selvejergårdene, der på denne tid nærmest var en art arvefæstegårde under kronen. Bispestolen, øens klostre, sognekirker og præster ejede tilsammen lidt mere end kronen, og ved reformationen i 1536, hvor dette gods blev inddraget under kronen, kom kronen herved op på en andel af 50-55 % af øens gårde. Inden 1660 var en stor del af gevinsten dog sat til ved godshandler med adelen, idet kronen bortmageskiftede gods på Fyn til fordel for gods i andre landsdele, således at kronen da besad 34 % af bøndergårdene på Fyn. De fortsatte krongodsudlæg bragte andelen ned på 25 % i 1682, og i løbet af 1700-tallet afhændedes det sidste krongods, således at stort set alt bøndergods på Fyn tilhørte private godsejere. Kronens tidligere slotte som fx. Hindsgavl, Hagenskov, Rugård og Tranekær samt klostre og bispehovedgårde blev i løbet af denne proces tillige afhændet til privat besiddelse, således at de 146 hovedgårde i amtet o. 1800 alle var i privat eje.

Antallet af hovedgårde i amtet lå ret stabilt på o. 130-150 i de omtrent 300 år fra reformationen til udskiftningstiden. Frem til 1660 dækker denne stabilitet dog over voldsomme forskydninger. I denne periode blev der på Fyn hvert andet år oprettet en ny adelig hovedgård og hvert tredje år nedlagt en. Denne voldsomme bevægelse skyldes dog et lag af små og yngre hovedgårde, for over 3/4 af hovedgårdene fra reformationstiden var stadig hovedgårde omkring 1660, og det er hovedsagelig i denne stabile gruppe vi finder 1600-1700-tallets egentlige stordrifter.

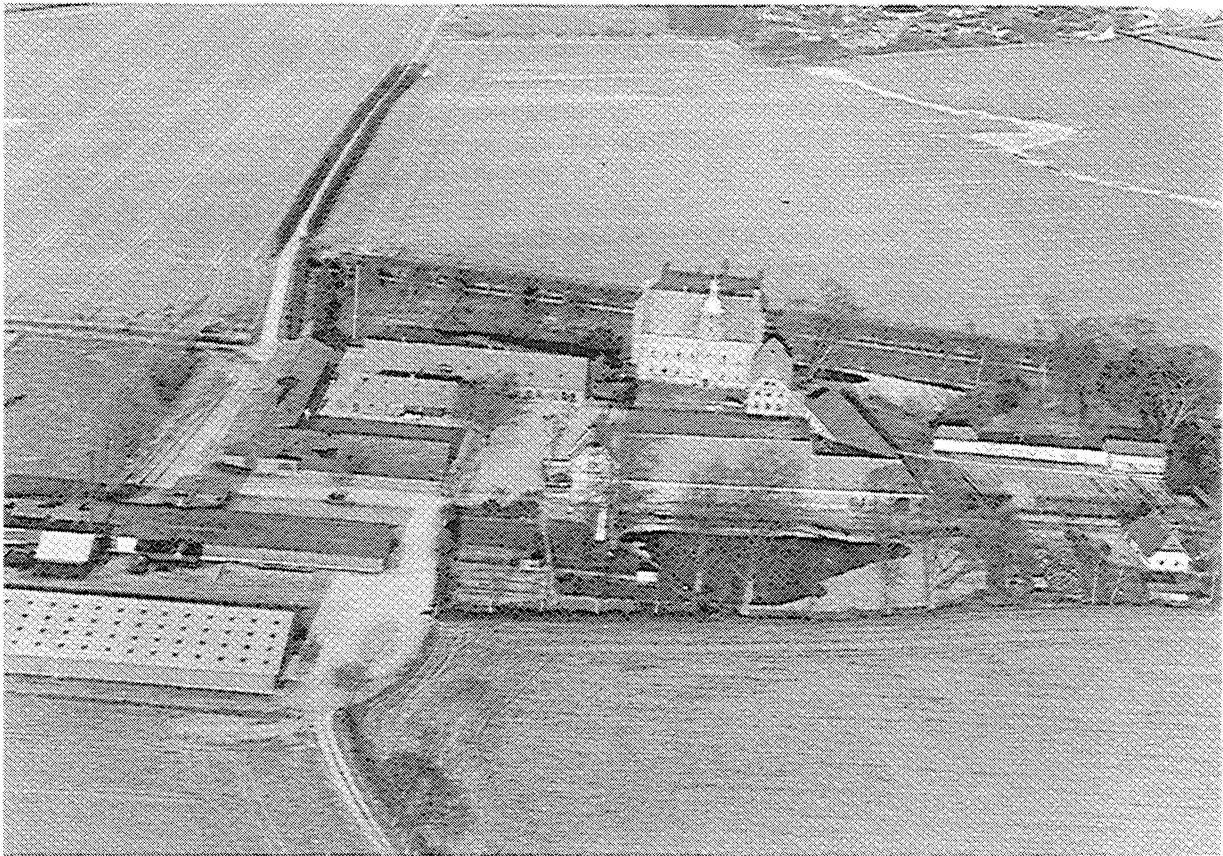
Flere forhold medvirkede til en stabilisering af hovedgårdsfordelingen i perioden. Efterhånden som der investeredes enorme summer i grundmuret herregårdsbyggeri og i skabelsen af stordrifter ved nedlæggelse af bøndergårde eller hele landsbyer, kombineret med en bekostelig og langstrakt samling af det omliggende bøndergods, måtte godsstrukturen stabilisere sig. Sådanne investeringer kunne ikke blot skubbes til side; fremtiden blev bundet af fortiden. Fra 1660 stabiliseredes hovedgårdsfordelingen tillige ved den kongelige privilegiepolitik. Ingen nye hovedgårde kunne oprettes uden kongelig tilladelse. Fra 1671 åbnedes der op for, at godser kunne omdannes til stamhuse, selvejende institutioner, der altid skulle gå udelt i arv, og ikke måtte splittes ved salg eller belåning. Stamhusets ejer var egentlig ikke ejer, men (midlertidig) besidder. Til oprettelsen af et stamhus krævedes en ejendom på mindst 400 tdr. htk. (hovedgårdsjord og bondejord). Stamhuse med 1000 og 2500 tdr. htk. (svarende til hhv. 175 og 420 normalt store bøndergårde) kunne oprettes til henholdsvis baronier og grevskaber. Kronens politik med at øge privilegierne for store hovedgårde, var et godt incitament til godssamling og stordrift. Alene på Fyn - Langeland oprettedes der 12 baronier og grevskaber (se nøglen) med tilsammen 30 % af hartkornet o. 1800. På denne vis cementeredes godsfordelingen, så man i 1700-tallet direkte kunne bygge landets administration herpå.

Medens antallet af hovedgårde i det hele var uforandret i perioden fra 1500 til 1800, så forandredes hovedgårdenes status ganske betydeligt. Hvor en typisk hovedgård omkring 1500 havde et tilliggende svarende til 2-4 normalt store bøndergårde, så havde en hovedgård omkring 1800 gerne et tilliggende svarende til 8-10 bøndergårde. Af 1688-matriklen fremgår det, at Fyns hovedgårde samlet havde 10 % af det fynske hartkorn. I gennemsnit var tilliggendet pr. hovedgård på 43 tdr. htk. ager og eng svarende til 7 normalstore bøndergårde. Men hertil kom, at hovedgårdene havde en langt større andel af overdrevs og skovarealer end landsbyerne. Arealmæssigt var hovedgårdenes ejerlav derfor betydeligt større end 7 bøndergårdes areal. Forøgelsen af hovedgårdsarealet kunne stort set kun ske ved inddragelse af bønderjord, og det kan da også konstateres, at 6-7 % af de fynske bøndergårde blev inddraget under hovedgårdsmarker i perioden. Mest dramatisk virkede det, at hele landsbyer blev nedlagt til fordel for hovedgårdsdriften. Ikke mindre end 54 landsbyer i Fyns Amt blev på denne vis nedlagt i perioden 1500-1780.

Landsbyer lagt under hovedgårdsdrift ca. 1500 - 1780.

● 16. århundrede ○ 17. århundrede ◐ 18. århundrede

Ørbæklunde. Udflyttet landsbyhovedgård lokaliseret midt i dyrkningsfladen. I baggrunden Ørbæk.

Indtil 1682 stod det enhver adelsmand frit "at gøre sig sit gods så nyttigt som muligt", hvorunder også hørte at inddrage fæstegårde under hovedgårdstakst, men i 1682 kom en forordning med et forbud herimod: "Må herefter ingen landsbyer eller bondegårde ødelægges for at forbedre sædegårdens avling med". Kongen gav dog i en række tilfælde dispensation fra forbuddet, som det også viste sig vanskeligt at håndhæve. I perioden 1500 til 1800 blev de fynske hovedgårdes areal således udvidet til det tredobbelte. Hovedgården blev til en stordrift, drevet ved hoveri af de omliggende fæstegårde. I samme periode flyttede en række fynske landsbyhovedgårde ud af deres landsbyer. Oftest ud til sø, eng og skov eller direkte til kysten. Hovedgårdene fik deres "enemærker" udskilt fra landsbyfællesskabets jorder, og som regel kom enemærkerne til at omfatte store eng, skov og overdrevsarealer. Disse ressourcer var knappe og efterspurgt i en tid, hvor eksport af fedekvæg var en vigtig indtægtskilde.

Velstandsperioder baseret på gunstige konjunkturer kan aflæses i herregårdsbyggeri. 1500-tallet blev rammen om den første store bølge af grundmuret herregårdsbyggeri. Mange af disse anlæg har overlevet og er bevaret den dag i dag.

Alene skatte- og tiendefriheden kunne begrunde udvidelsen af hovedgårdens areal, men hertil kom, at driftsudgifterne i kraft af hoveriet kunne holdes på et minimalt niveau. Det var almindelige anerkendt, at godsejeren af sine fæstebønder kunne forlange det avlingshoveri, han behøvede til driften af hovedgårdens marker. Da hovbønderne selv skulle medbringe redskaber (plov, harve, vogn etc.) og trækraft (heste), satsede godsejerne på opretholdelsen af relativt store fæstegårde, der kunne bære omkostningerne ved at holde ekstra redskaber, heste og mandskab til at klare hoveriet, der sidst i 1700-tallet normalt beløb sig til 200-300 hovdage pr. år for en fæstegård. Husmændene havde i denne forbindelse mindre interesse, da de ikke kunne stille med heste og redskaber. Husmændene ydede istedet "ganghoveri", og mange hovedgårde anlagde i 1500-1600-tallet et betydeligt antal huse i hovedgårdens nærhed for at dække forskellige håndværks- og hoveribehov. I forbindelse med landboreformerne sidst i 1700-tallet anlagde flere godser regulære husmandskolonier. Hvert hus fik gerne tillagt 2-3 tdr. land jord, hvilket ikke var tilstrækkeligt til familiens underhold. Meningen var da også, at husmændene skulle fungere som billig arbejdskraft på bøndergårdene og på hovedgårdens jorder. Husmandskolonierne fra denne tid ligger derfor ofte umiddelbart op til hovedgårdsejerlavet.

Almindeligvis hørte der 30-50 fæstegårde til en hovedgård, og kun sjældent nåedes et tilliggende på mere end 100 fæstegårde. Af hensyn til hoveriet var det naturligvis afgørende, at godsets fæstegårde lå samlet i rimelig nærhed af hovedgårdens marker. Efterhånden som stordriften vandt frem satsede godsejerne derfor meget på at få deres fæstegods samlet, arronderet, omkring hovedgården. Dette opnåedes ved opkøb af belejligt liggende gods, ofte ved byttehandler - mageskifte - med andre godsejere eller kronen.

Frem til 1600 opmuntredes arronderingsprocessen af en skattebegunstigelse. De fæstegårde, der tilhørte en hovedgård beliggende i samme sogn, var nemlig fritaget for skat til kronen, af hensyn til den øgede hoveribyrd, som man antog disse indensogns "ugedagstjenere" havde. I 1660 ophævedes denne skattebegunstigelse, men i 1682 blev et arronderet fæstegods af rimelig størrelse gjort til en forudsætning for bevarelsen af skattefriheden for hovedgårdens egne jorder. Hoveriets stigende betydning virkede samtidig mod en øgning af arronderingsfordelen, ligesom de efterhånden talrige stamhuse, baronier og grevskaber gjorde det muligt at bevare besiddelserne samlede fra generation til generation.

Det blev et ideal at være eneejer i den nærmeste landsby, i sognet eller endog tillige i nabosognet. Hoverifordelen og de administrative lettelser var øjensynlige, og det blev almindeligt, at godsejerne gennemregulerede de bebyggelser de ejede. Godt halvdelen af de fynske landsbyer blev egaliserede i perioden 1500-1800. Heri ligger, at samtlige gårde i landsbyen blev gjort lige store i tilliggende agerjord, eng og græsningsrettigheder. Hver gård skulle derfor også betale det samme i skat og landgilde (forpagtningsafgifter) samt yde det samme i hoveri. Af og til blev flere landsbyer egaliseret under et, således at samtlige bøndergårde i et helt sogn kunne være nøjagtig lige store. Egaliseringen gennemførtes også hyppigt, hvor godsejeren kun ejede en gruppe gårde i en landsby. Havde en landsby f.eks. fire godsejere kunne landsbyen på denne vis komme til at bestå af fire grupper af jævnstore gårde. Inden for den enkelte gruppe var gårdene således jævnstore, medens størrelsen fra gruppe til gruppe kunne variere.

Bevægelsen mod skabelsen af ideallandsbyen med en gruppe helt ens temmelig store gårde og en gruppe jordløse huse kulminerede i 1700-tallet. "Den danske bondegårds" ensartede præg kan i høj grad føres tilbage til denne godsejerspolitik. Fra enevældens indførelse i 1660 pålægges stormagten i stigende grad godserne de administrative funktioner i samfundet, således at landet i 1700-tallet stort set administreredes som godskommuner.

Glorups Stiftelse i Svindinge. Anlagt i 1500-tallet som hjem for gamle og svage.

Det økonomiske forhold mellem gods og bonde reguleredes af fæstebrevet, men herudover kom en række retslige og administrative beføjelser, som vi i dag næppe kunne forestille os delegeret ud til private godsejere. Godsejeren var fæstebondens husbond, og som husbond havde han hals- og håndsret over godsets beboere. Det vil sige ret til at anholde og tiltale dem ved retsinstanserne, eksekvere dommene og oppebære bøderne. En række af godserne havde endog birkeret og dermed egen domstol, og godsejeren kunne derfor udpege dommeren. Godsejeren varetog skifteforvaltningen efter afdøde godsbeboere. Godsejeren stod endvidere for opkrævningen af statens skatter, ja indestod med sin egen formue for deres betaling. Det var også godsejeren, der udskrev mandskab til hæren, hvilket var den formelle begrundelse for stavnsbåndet (1733-1788), der skulle hindre karlene i at unddrage sig soldatertjeneste ved at binde dem til det gods, hvor de var født. Efterhånden købte godsejerne kirkerne med tilhørende indtægter og retten til at udnævne præsten, ligesom degne og skoleholderembeder normalt var underlagt godsejerens kontrol.

Godset var således 1700-tallets "kommune". I mangt og meget behøvede fæsteren ikke anden øvrighed end godset. Greverne havde tilmed amtsmandsbeføjelser i deres grevskaber. Godserne fik således stor indflydelse på egnens sociale forhold. I løbet af 1700-tallet blev det almindeligt at godserne opførte "hospitaller" med 2-4 små boliger, ofte som solidt byggede stenhuse. Disse hospitaller fungerede som en stiftelse for gamle og svagelige godsbeboere, der her kunne få et beskedent underhold.

Ofte var det tillige godset, der drog omsorg for, at der blev oprettet skolehuse for godsets børn.

Landboreformerne.

I 1788 ophævedes stavnsbåndet, og staten greb nu i stigende grad regulerende ind i forholdet mellem godsejer og fæstebonde. Husmændene opnåede først en tilsvarende beskyttelse et halvt århundrede efter.

Set fra et landbrugs- og landskabssynspunkt var den vigtigste af reformerne udskiftningen, der opløste det århundredgamle landsbyfællesskab ved at tildele hver gård sin særskilte jord. Udskiftningen foregik trinvis landsby for landsby og kom på Fyn til at strække sig over 50 år. Udskiftningstidspunkt og udskiftningsform blev fastlagt af godsejerne i samråd med landinspektørerne. Afhængig af godsets økonomiske kapacitet og godsejerens person kunne udskiftningen derfor komme til at foregå tidligt eller sent og være mere eller mindre gennemgribende. Nogle godsejere valgte den billige stjerneudskiftningsløsning, hvor man kunne nøjes med at udflytte enkelte gårde, andre investerede i den dyre, gennemgribende blokudskiftning, hvor landsbyerne ofte blev næsten totalt opløst ved udflytning af størsteparten af gårdene. En række godser prægede udover landskabet endog byggeskikken. De nyudflyttede gårde under Rødkilde gods blev opført i en karakteristisk syvtalsform, og en række andre godser anvendte standardtegninger ved opførelse af de nye gårde.

Allerede i 1700-tallet solgte en række hovedgårde deres bøndergårde til fæsterne, der således blev selvejere, men endnu 150 år efter var der enkelte godser, der havde bevaret deres fæstegårde. Denne variation fik afgørende betydning for bebyggelsen og befolkningsudviklingen i lokalområdet.

KORNGÅRDE, KVÆGGÅRDE OG SKOVGÅRDE:

Fællesskab og udskiftning.

For landsbyhovedgårdens vedkommende må man forestille sig en oprindelig meget nøje sammenknytning mellem landsbyens og hovedgårdens driftsøkonomi, en sammenhæng der først lod sig bryde ved hovedgårdens udskiftning fra fællesskabet, der hyppigt ledsagedes af en udflytning fra landsbyen. Etableringen af det nye enemærke foregik som hovedregel, hvor der var gode eng- og skovressourcer, således at hovedgårdens ressourcer hermed fik en anden sammensætning end moderlandsbyens.

Endnu i 1682 lå imidlertid 1/5 af landets 731 hovedgårde helt eller delvis i fællig med deres landsby. Fællesskabet kunne eventuelt være lindret ved, at hovedgårdens agre var mere eller mindre samlede i særlige skifter i hver vang, ligesom den kunne have visse særjorder, ikke desto mindre deltog hovedgården altså i landsbymarkens dyrkningsrytme. På Fyn var det endog mindst 37 hovedgårde, eller tæt ved 1/3, der endnu i 1682 deltog i landsbyfællesskabet. Disse gårde var gennemgående små med et dyrket areal på 124 tdr. ld, mod i gennemsnit 181 tdr. land for de hovedgårde, der havde kæmpet sig ud af fællesskabet eller måske var opstået som enestegårde.

På Fyn drejer det sig om landsbyhovedgårde som Vejstrup, Østrupgård (Østrup sogn), Holsegård, Jershave (i Revninge), Hasmarkgård, Gerskovgård. De tre sidste forsvandt siden som følge af udparcellering eller sammenlægning med større hovedgårde (Hasmarkgård lagdes under Hofmansgave, Jershave under Lundsgård, Gerskov blev udparcelleret). De små landsbyhovedgårde levede på denne vis et udsat liv. For Østrupgård (Østrup sogn)'s vedkommende strakte fællesskabet sig endnu i 1760 helt til nabolandsbyernes marker (Daugstrup, Hjorslev og Ørritslev), og i 1796 hævdes det, at Østrupgård var den eneste tilbageværende hovedgård på Fyn, der ikke engang havde en fjerdedel af sine jorder indhegnet for sig. For de få hovedgårde, der endnu lå i fællesskab på landboreformernes tid, blev problemet dog løst ved den almindelige udskiftning af landsbyjorderne.

Fællesskabet vedrørte dog ikke alene landsbyhovedgårde, men også en række hovedgårde, der var flyttet ud tidligere, endog i middelalderen uden tilsyneladende at være kommet fri af fællesskabet.

I sidste halvdel af 1400-tallet flyttedes Østrupgård (Håstrup sogn) ud af landsbyen Østrup. Samtidig udvidedes hovedgården ved nedlæggelse af to gårde fra landsbyen. Igennem 1600-1700-tallet udvidedes hovedgården fortsat på landsbyens bekostning, således at gårdtallet her faldt fra 9 til 2. Alligevel bestod fællesskabet med landsbyen frem til 1740, hvor hovedgårdens jorder blev udskiftet af fællesskabet med de resterende gårde, der blev flyttet ud i bymarken. Rønningesøgård var allerede flyttet ud o. 1300, men først i forbindelse med udskiftningen sidst i 1700-tallet blev fællesskabet med Rønninge afsluttet. Rønninge var en stor kirkeby og Søgård ejede i 1500-1600-1700-tallet på intet tidspunkt hele byen, hvilket naturligvis gjorde en udskiftning vanskelig, medmindre man kunne komme overens med de øvrige lodsejere i byen.

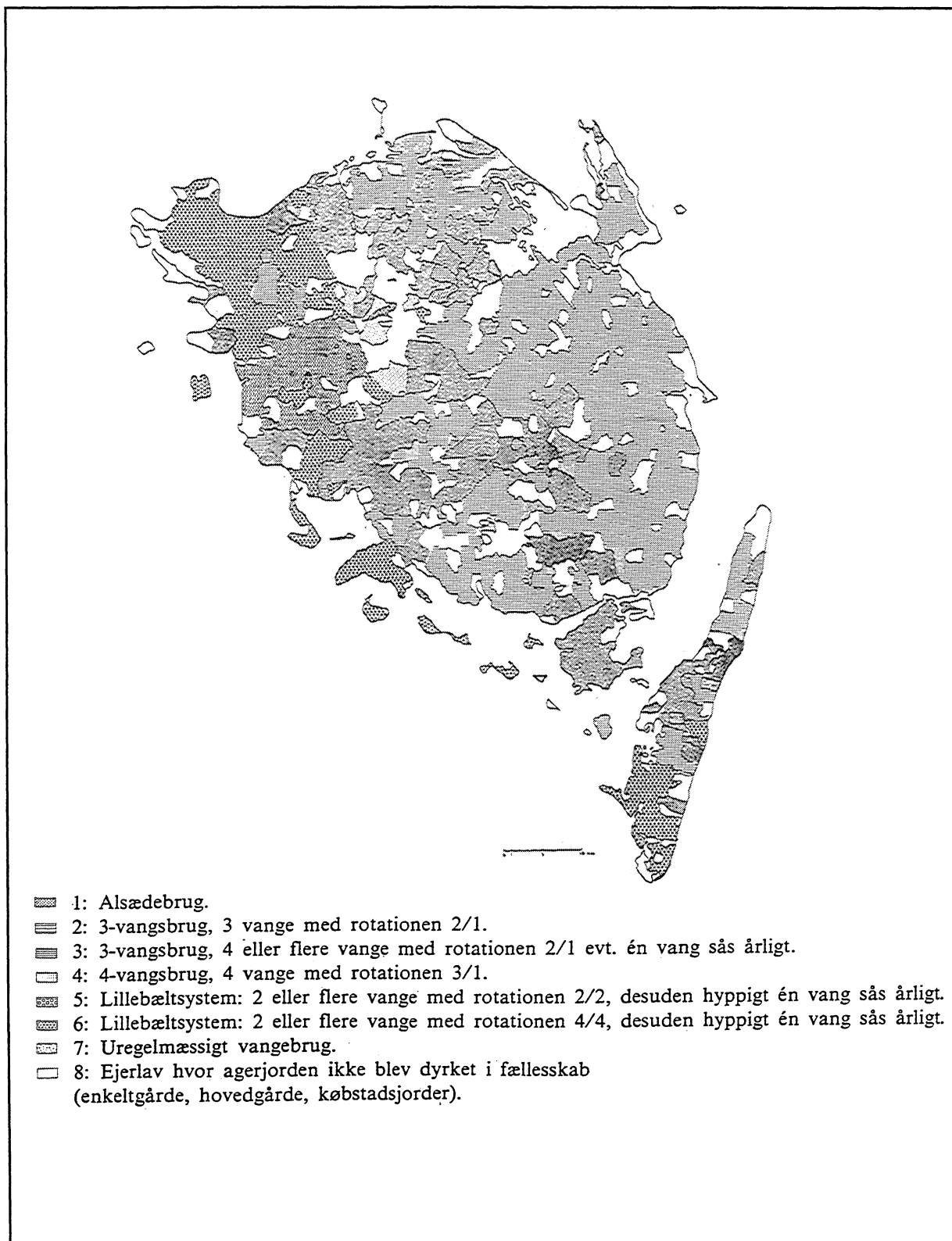
Jordbruget.

På denne baggrund er det ikke vanskeligt at forstå, at der principielt ikke var nogen forskel på hovedgårdens og bondegårdens agerbrug i 1500-1600-tallet. Også hovedgårdens jorder var inddelt i vange, åse og højryggede agre, nøjagtig som det kendes fra landsbymarken. Hvor hovedgårdens jorder endnu lå i flæng med bøndergårdene var det indlysende for enhver, at der ingen forskel var. Tilmed var det i hovedsagen også bønderne, der i kraft af hoveriet, pligtarbejdet, for herremanden skulle dyrke hovedgårdens jorder og selv levere trækraft (heste, okser) og redskaber (plov, harve, vogn) hertil. På sin vis var det således ud fra et hoverisynspunkt en fordelagtig ordning, at hovedgårdenes jorder visse steder stadig lå i flæng.

Hagenskov. Højmiddelalderlig kongsgård. Dyrkedes i 1682 i tovangsbrug.

For 2/3 af de fynske hovedgårdes vedkommende lå deres jorder i 1682 imidlertid i enemærker, uden for landsbyfællesskabet. Ikke destomindre fulgte man også her bondebrugets driftssystem. På øerne blev over 75% af hovedgårdarealet i 1682 drevet i det almindelige trevangsbrug, og herudover kom de lokale varianter med to- og firevangsbrug. På de jyske hovedgårde var græsmarksbruget, ofte med en 8-10 årig rotation, derimod fremherskende.

Undersøgelsen af de 123 fynske hovedgårde viser da også en klar egnsvis sammenhæng mellem landsbyernes og hovedgårdenes driftssystemer.

Karl-Erik Frandsens undersøgelse af landsbyernes dyrkningssystemer i 1682 viser, at Fyn domineres af et øst- og nordfynsk trevangsbrugsområde, medens Vestfyn præges af en art tovangsbrug, af Karl-Erik Frandsen kaldet Lillebæltssystemet, fordi det også genfindes på den jyske Lillebæltskyst. På kortet er hovedgårdsejerlavene udeladt for så vidt uden grund, da deres dyrkningssystemer passer nøje ind. Af de 123 hovedgårde havde ikke færre end 95 trevangsbrug, medens 18, hvoraf 14 i de vestfynske herreder Vends og Båg, havde Lillebæltssystemet. De resterende 10 hovedgårde havde mere blandede former.

I et trevangsbrug dyrkes principielt 2/3 af agerjorden hvert år, i et tovangsbrugsområde derimod kun halvdelen. Opdyrkningsprocenten var derfor som helhed højere i det vestfynske Lillebæltssystem, hvilket karakteristisk nok også viser sig for hovedgårdens vedkommende (jvf. nedenfor). Ved at have et større opdyrket areal kunne den årlige udsæd på halvdelen af arealet alligevel nå et tilstrækkeligt omfang.

I princippet afveg hovedgårdenes kornproduktion i 1500-1600-tallet således ikke fra bondebrugets. Forskellen var afgifts og privilegiesystemet, der betød at hovedgårdens produktion var

- 1) skatte- og tiendefri og
- 2) drevet ved gratis arbejdskraft.

Hertil kom, at hovedgårdene i kraft af deres store eng- og overdrevsressourcer samt deres afgifts-indtægter fra bondebrugene kunne holde et større kreaturhold, hvilket burde give en gødningsfordel. I kraft af systemet var næsten hele høsten fra hovedgårdsmarkerne et overskud, der skulle sælges indenlands eller eksporteres til Norge, England eller Holland. Hovedgårdenes produktion var derfor direkte knyttet til konjunkturerne i modsætning til bondebruget, der kun havde et meget beskedent overskud til salg om overhovedet noget.

I takt med en befolkningsvækst i Europa steg efterspørgslen på korn og dermed priserne på korn igennem hele 1500-tallet og frem til 1620'erne. Herefter satte urolige europæiske krigsår og en stagnerende befolkningsudvikling ind. Prisniveauet for korn viste vigende tendens frem til midten af 1700-tallet, hvor en fornyet vækst satte ind.

Med de gunstige afgifts og skatte privilegier, den gratis hoveriarbejdskraft, det stigende prisniveau og den frie adgang til nedlæggelse af bøndergårde kunne man forestille sig, at hovedgårdsmarkerne ville svulme over alle bredder, i hvert fald frem til ca. 1630. Som vi har set det skete der da også en markant udvidelse af hovedgårdsmarkerne i perioden. Hvor en typisk hovedgård omkring 1500 havde et areal svarende til 2-4 bøndergårde, så var hovedgårdsmarkerne i 1682 svulmet op til et niveau af 7-8 normalstore bøndergårdes tilliggende.

De 731 hovedgårde i kongeriget Danmark (÷ Bornholm og hertugdømmet Slesvig) havde i 1688 gennemsnitligt et dyrket areal på 187 tdr. land og et hartkorn på 42 1/2 tdr., svarende til 7-8 bøndergårdes tilliggende. Øst for Storebælt var hovedgårdene størst med et 10-gårdes tilliggende, medens Jylland og Fyn lå på 7-gårdes tilliggende i gennemsnit pr. hovedgård. I virkeligheden er denne størrelse nærmest beskedent, og man undrer sig over, hvorfor der dog ikke blev konverteret f.eks. dobbelt så meget bondejord til hovedgårdsjord i perioden.

I praksis synes der at have været ganske snævre rammer for vækst. Blandt de 731 hovedgårde i 1688 var der kun 34 med over 100 tdr. htk. hovedgårdsjord. 107 havde fra 60 til 100 tdr. hartkorn, men den helt typiske hovedgård lå i intervallet 20 til 60 tdr. hartkorn, hvor 442 hovedgårde (60%) befandt sig. Ikke færre end 148 hovedgårde havde mindre end 20 tdr. hartkorn, og var derfor nærmest for dobbelte bøndergårde at regne.

På selve Fyn (med Tåsinge) var der i 1682 115 hovedgårde, der fordelte sig på følgende vis ¹:

Hovedgårdenes fordeling efter størrelse 1684:

Tdr. hartkorn	antal hovedgårde	i % af samtlige
10-19	16	14
20-29	24	21
30-39	25	22
40-49	14	12
50-54	16	14
60-69	4	4
70-70	7	6
80-	9	8
gennemsnit 43 tdr. htk.	115	101

Der synes således at ligge et "magisk" skel omkring de 60 tdr. hartkorn, som kun meget få hovedgårde overvandt. Flere prøvede på det, som Ulriksholm, der i 1651 nåede op over 100 tdr. hartkorn, splittedes, atter samledes i 1680'erne for i 1730 endelig at blive delt i to hovedgårde (Ulriksholm og Østergård) på hver 54 tdr. hartkorn.

Hovedgården Kørup med i 1662 100 tdr. hartkorn udskilte på denne tid avlsgården Egebjerggård med halvdelen af tilliggendet. I 1688 havde de to gårde tilsammen 117 tdr. hartkorn. I 1761 fik Glorup med 120 tdr. hartkorn ager og eng tilladelse til at udskille 34 tdr. hartkorn til avlsgården Anhof. Fyns ubetinget største hovedgård Scheelenborg var i 1688 på 176 tdr. hartkorn. I løbet af 1700-tallet udskiltes halvdelen af hovedgårdstaksten til avlsgården Brockdorff.

På mange hovedgårde, især med megen skov, groede i 1600-1700-tallet små kolonier med gårde og huse op på den skattefri jord i takt med skovens rydning. Under Brahetrolleborgs hovedgårdstakst lå således i 1688 ialt 90 tdr. hartkorn, men 32 dyrkedes af 7 bøndergårde og 4 huse der var anlagt her. På Hverringes lange skovstrimmel langs Hindsholms østkyst var der også blevet plads til en række "kolonister".

Med Romsø's 5 tdr. hartkorn var Hverringes hovedgårdstakst i 1688 på ialt 82 tdr. hartkorn. Det var imidlertid kun 47 tdr. hartkorn (ager og eng), der blev dyrket direkte under hovedgården. De resterende 35 tdr. hartkorn var fordelt på 6 gårde og 10 huse med jord. En del af denne jord blev først i 1700-tallet brugt som grundlag for oprettelsen af avlsgården Bøgebjerg.

For hovedgårde med store og/eller langstrakte ejerlav har udviklingen formentlig ofte gået via bønderbebyggelse, til avlsgårde og måske siden selvstændige hovedgårde. Under alle omstændigheder ser det ud til, at der normalt lå en barriere for hovedgårdsmerkernes udvidelse omkring de 50-60 tdr. hartkorn.

Rimeligvis har barrieren først og fremmest bestået i den tilgængelige hoveri-arbejdskraft inden for en rimelig afstand.

Var de fynske hovedgårde små var de til gengæld mange. Der var faktisk i 1688 på Fyn (÷ Langeland) en hovedgård pr. 59 bøndergårde, hvoraf mange jo tilhørte kronen, eller var strøgods til fjerntliggende hovedgårde o.s.v. Kravet til en komplet (dvs. skattefri) hovedgård i 1682 var da også blot 200 tdr. hartkorn bøndergods, svarende til omtrent 30 bøndergårde, inden for 2 miles afstand af hovedgården. Disse 30 hovgørende bønder var formentlig den normalt begrænsende faktor. De store hovedgårde krævede nødvendigvis det dobbelte antal (jvf. siden), hvad der oftest ikke var mulighed for. Med en hovedgårdsmerk på 7-8 bøndergårdes størrelse måtte hver af de 30 hovgørende gårde i princippet udføre 1/4 gårds arbejde gratis, endda med stort tidsspilde som følge af transporttid.

Da prisstigningerne på korn satte ind på ny i midten af 1700-tallet, blev svaret ikke i første omgang en udvidelse af hovedgårdsejerlavene. Siden 1682 havde det som nævnt været forbudt at inddrage bønderjord under hovedgårdstakst uden særlig kongelig tilladelse. Som vi skal se, havde hovedgårdene i 1682 kun opdyrket en lille del af deres ejerlav. Ekspansionen af det dyrkede areal kunne derfor sagtens finde sted inden for de bestående grænser.

Driftens intensivering i 1700-tallet.

Hovedgårdene indledte i anden halvdel af 1700-tallet forsøg med et nye sædskiftesystem kaldet koppelbrug eller holstensk drift. Markarealerne blev inddelt i et antal lige store marker "kobler" - som regel 7-13 med en rotationstid svarende til antallet af kobler, således at hver koppel havde en rotation med 1 års brak, 3-6 år med korn og 3-6 år med græs. I det nye driftssystem spillede også afgrøder som bælgplanter og kløver en væsentlig rolle med deres gunstige virkning for jordens frugtbarhed og foderproduktionens størrelse. For første gang såede man desuden græs "kunstgræs".

Løgismose. Skellet mellem hovedgårdsmarkens store agerfelter og bondejordens små ses tydeligt.

Lidt under halvdelen af agerarealet bar nu korn hvert år, og systemet muliggjorde en væsentlig udvidelse af det dyrkede areal. Samtidig betød indførelse af koppelbruget en tids- og arbejdskrævende opgave med nedbrydning af det gamle hegns- og vejsystem, samt opbygning af nye hegn, veje, anlæg af afvandingsgrøfter og store rydnings og stensamlingsarbejder i forbindelse med udvidelsen af agerarealet. En forudsigelig konsekvens heraf var en meget betydelig forøgelse af bøndernes hoveriarbejde i det sidste årtier af 1700-tallet, et problem der danner en væsentlig del af baggrunden for landboreform diskussionen på denne tid.

Koppelbruget kunne naturligvis først indføres når hovedgårdenes jorder var udskiftet fra fællesskabet med landsbyernes trevangsbrug. På Fyn var Broholm, Dallund og grevskabet Brahesminde blandt de første godser, der overgik til koppelbrug. I de første mange år var det ingenlunde indlysende, at koppelbruget faktisk var det gamle trevangsbrug overlegent, og overgangen tog derfor nogle årtier.

Blandt undersøgelsens 123 hovedgårde er antallet af marker oplyst for de 107 vedkommende o. 1770.

Antal marker:	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
Antal hdg.:	4	9	35	23	11	11	3	2	4	-	3	2

Det kan være vanskeligt at skelne virkeligheden bag disse opgørelser, når Elvedgård f.eks. var en af de to hovedgårde med hele 15 marker, føjes det straks til, at der var 8 store og 7 små, hvoraf de 4 store og 3 1/2 små var i årlig brug. Det er dog et generelt træk, at halvdelen af markerne var i årligt brug eller hvor antallet var ulige, da lige under halvdelen i 2 ud af 5, 3 ud af 7, 4 ud af 9.

Det typiske antal marker for en fynsk hovedgård o. 1770 var så afgjort 6-7, hvilket egentlig er i underkanten af koppelbrugets krav. Allerede i trevangsbrugets tid havde mange hovedgårde en eller to "hjelpevange", og det samme gjorde sig gældende i Lillebæltssystemets 4-vangs område. Et antal af 4-6 marker kan derfor næppe siges at bryde grundlæggende med det gamle system. Men en lang række hovedgårde havde dog grundlæggende ændret driftsmønstret på denne tid, om Glorup hedder det således rosende i Gregers Begrups beskrivelse af agerdyrningens tilstand i Danmark (1806):

"Gaardens Marker ligger fordeelagtigen om Gaarden, og ere inddeelte paa holsteenskviis af Hs.Exc. Geheimeraad, Greve Adam Gotlob Moltke i 11 Marker og en Biindhegning, som tilsammenlagt udgjør omtrent 400 Tdr. Agerland, af disse bruges 5 aarlig til Sæd, 4 til Græsning, 1 til Høeslet og 1 brakkes. Markerne ere ypperlig indhegnede med levende Gjerde, meest hessel." (Bd. I s. 399)

På Langeland havde Nedergård endog ladet 9 marker vel indhegne med stengærder - næppe til fæstegårdenes fulde tilfredshed. Om en af de mere tilbagestående hovedgårde, Skovsbo(F) i Bjerger herred, hedder det misbilligende hos Begrup:

"Skovsboe er een af de største Hovedgaarde i Fyen. Jorderne ere meget gode, de ere inddeelte i 5 Marker, hvoraf 2 drives og 3 hvile, men det er at formode, at de nærværende Ejere vil give denne ypperlige Avlsgård en bedre inddeling, da Markerne ere for store, over 100 Td. Land geometrisk." (Bd. I s. 343)

I de sidste årtier af 1700-tallet lå hovedvægten afgørende på kornavlens og dens forøgelse, alligevel kunne det med god grund hævdes i en indberetning fra Søbo gods i 1778, at kvægavlens på Fyn var lige så betydelig som kornavlens.

Studeopdræt.

For en stor del af de fynske hovedgårde havde kvægavlens nok spillet en hovedrolle i de foregående århundreder. Allerede i 1497 hed det i et udsagn fra Fynbo landsting i Odense, at der fra dette ene lille land Fyn vel kunne udføres to eller tre tusind okser om året. Halvandet hundrede år senere hedder det tilsvarende hos Arent Berntsen (1656), at der fra Fyn hvert år udføres nogle tusinde okser til Holland og Hamborg. Kvægavlens var således på denne tid først og fremmest lagt til rette som en produktion af slagtekvæg, baseret på opfedning af kastrerede tyre (stude, okser).

Fra sidst i 1400-tallet til midten af 1500-tallet steg eksporten af stude, der vandrede forbi toldstedet ved Gottorp slot på vej til markedet sydover fra 10.000 til 40.-50.000 dyr årlig, og dette niveau holdt sig til midten af 1600-tallet, hvorefter det faldt til 20.-30.000 stk. omkring 1700. Godsejerne fik tidligt et monopol på at måtte opfede stude (på indkøbt foder), og i 1547 blev det slået fast, at fæstebønderne havde pligt til at holde staldokser, "fodernød" for adelen og kronen, der på denne vis kunne organisere produktionen som stordrift. Tilmed havde adelen - i modsætning til købmændene - fritagelse for eksporttold af deres stude.

Opdræt af fedekvæg var derfor en særdeles vigtig faktor i hovedgårdsøkonomien frem til midten af 1600-tallet, og hovedgårdenes klare interesse i at erhverve store eng- og græsningsarealer må ses i denne forbindelse.

Fra anden halvdel af 1600-tallet var studehandelen på retur, grundet afsætningsvanskeligheder. I 1743 begræder amtmand Lente Adeler i sin indberetning om tilstanden i Nyborg Amt, at studehandelens tid var omme. Hovedvægten var i stedet lagt over på malkekvæg og produktion af smør og ost.

Malkekvæg og hollænderier.

I undersøgelsen er der, der hvor det er muligt, angivet kvægbesætningens størrelse i 1682-83 ud fra kvægskattelister fra disse år. I sagens natur har vi at gøre med minimumstal, der endda ofte viser sig at være slemt afrundede; 20, 50 og 100 er ofte forekommende størrelser. Alligevel kan tallene give os et indtryk at

balancen mellem malkekvæg og studeproduktion i 1682 (i det følgende er set bort fra tillægget af ungkreaturer).

Af vore 123 hovedgårde haves tal på besætningens størrelse i 1680erne for 81 gårde, der fordelte sig på følgende vis med hensyn til antallet af malkekøer:

- 1) malkekøer
- 2) stude og okser

Antal dyr:	0	1-9	10-19	20-29	30-39	40-49
1) antal hdg.	6	5	19	17	4	13
2) antal hdg.	32	4	11	10	5	6

Antal dyr:	50-59	60-69	70-79	80-89	90-99	100-150
1) antal hdg.	8	0	2	3	0	4
2) antal hdg.	3	1	6	0	1	2

For 6 hovedgårde opgives ingen malkekøer, der har dog givetvis været nogle få til at dække gårdens eget behov. Alligevel var der 11 gårde, der havde under 10 (skatte-) køer og 47 - mere end halvdelen, havde under 30 køer. Samtlige 6 gårde uden malkekøer havde imidlertid en anseelig bestand af stude og okser. Flest på Ulriksholm, der opgiver 70 stude og okser.

En gruppe på ialt 21 gårde med 40-60 køer skiller sig ud, herefter er der et voldsomt spring til de sidste 9 gårde med fra 73 til 150 malkekøer.

Fårevejle. Anlagt ved vadested mellem Lindelse Nor og Rudkøbing Vejle. Landvindinger skabte store engområder, der gav basis for et stort kvæghold.

Hovedgårde der opgives som havende hollænderi (eget mejeri): Glorup (150 køer), Ravnholt, Østergård og Hollufgård (hver 100 køer).

Også mindre besætninger som Rørbæks (32 køer), Løjtveds (50 køer), Lehnskovs (26 køer), Broløkke(F)s (52 køer), og Brahesholms (25 køer), Steensgård(F)s (40 køer), Holmegårds (30 køer) og endelig Egeløkkens med blot 20 køer kunne danne grundlag for hollænderier.

Hovedindtrykket er klart nok, at mejeridriften er på vej frem og på vej til at fortrænge studeavl.

På 32 hovedgårde opgives der ingen stude og okser, tilsyneladende var denne avl gået helt i stå for Langelands vedkommende. På en række gårde spillede studeavl dog stadig hovedrollen. På 10 hovedgårde opgives et antal stude fra 60 til 130. På syv af disse (Rygård, Mullerup, Broholm, Fjellebro, Christiansdal, Ulriksholm og Brahesborg) spillede malkekøerne ikke nogen rolle, men på tre hovedgårde (Glorup, Hvedholm og Kærsgård) var besætningerne af malkekvæg og stude dog nærmest jævnt store.

Disse kvægtal er som nævnt tilvejebragt som skattegrundlag, og der tør næppe lægges for stor vægt på angivelserne. Der er dog ingen tvivl om, at mejeribrugets fortsatte sin fremvækst i 1700-tallet, på trods af kvægestens voldsomme hærgen i landet fra det første angreb i 1745 til det sidste udbrud i 1779.

Omkring 1800 synes hollænderier med 100-200 køer at være ganske almindelige på hovedgårdene. Gregers Begtrup nævner i forbigarten sådanne ved hovedgårdene Ulriksholm, Scheelenborg, Brockdorff, Broløkke(F), Hverringe, Vejrupgård, Boltinggård, Fårevejle, Nedergård, Broløkke(L), Egeløkke, Christiansdal, Rødkilde, Gyldensteen, Valdemarsslot, Erholm, Kærsgård, Hindsgavl, Rørbæk og Ørbæklunde. Hertil kom en række mindre hovedgårde med besætninger på 50-80 køer. På flere af disse hovedgårde var der ganske få om overhovedet nogen køer i 1682. På Ulriksholm og Hindsgavl var henholdsvis 70 og 32 okser i 1682 således vejet til fordel for hollænderier på hver 150 køer o. 1800. På Rødkilde var en besætning på 14 køer og 12 stude i 1682 afløst af et hollænderi på 200 køer o. 1800. På Rørbæk var hollænderiet på 53 køer i 1682 udvidet til 150 køer o. 1800. På Kærsgård skete overgangen mere gradvist. I 1682 var her 52 køer og 79 stude, i 1754: 104 køer og 18 stude og endelig i 1804 120 køer.

Udover adgangen til gode græsarealer og hø-enge var det af stor betydning for hovedgårdene, at mange af dem oppebar betydelige tiendeindtægter "i kærven" dvs. med strå, hvilket betød yderligere foder. Endelig kunne hovedgårdene klare sig med et forholdsvis beskedent hestehold, eftersom bønderne selv måtte levere hestene til hoveriarbejdet. Færre heste betød simpelthen flere køer.

Skovens betydning for hovedgårdene.

Ved siden af agerbruget og husdyrbruget havde hovedgårdene skoven som en vigtig indtægtskilde. Allerede i 1400-tallet var skov en mangelvare på hovedparten af Fyn, og hovedgårdene placeredes med omhu, hvor det var muligt at lægge beslag på denne vigtige ressource.

Udover til egne behov gav skoven store indtægter ved salg af gavntømmer, brænde og gærdselsmaterialer. Herudover kom en ikke ubetydelig indtægt ved opfedning af svin på olden. Af denne grund værdsattes ege- og bøgeskov højest, medens elle og hasselskov og lignende knap nok vurderedes.

Officielt vurderede man skovene til hartkorn efter hvor mange svin, der kunne fedes op på olden i dem, eller med andre ord efter deres bestand af ege- og bøgetræer, idet man regnede 24 svins olden pr. tdr. hartkorn. På ejendommelig vis regnedes værdien af træet altså ikke med ved taksationen, men kun skovens landbrugsmæssige afkast.

Først i begyndelsen af 1800-tallet påbegyndte en række godser med en egentlig forstmæssig behandling af deres skove. Indtil da havde skovene været i fortsat tilbagegang, især på bondejorden hvor det økonomiske pres var hårdest. "Skov" var i 1600-tallet et område, hvor der vel stod ege- og bøgetræer, men i spredt orden, og hvor der var masser af lysninger med enkelte agre og mulighed for høslet og græsning. Meget skov havde nærmest karakter af dyrehave.

Fredskovsforordningen af 1805 satte en stopper for dette forhold. Ved at indfrede (indhegne) skovarealer og dermed holde husdyrene ude af dem kunne man opnå en permanent skattefrihed for sådanne skovarealer. En stor

del af hovedgårdenes skovareal blev på denne vis konverteret til fredskov.

Allerede i 1473 havde godsejerne i Fyns Vedtægt forbeholdt sig retten til gavntræet (ege- og bøgetræer) også i deres bøndergårdes skove, hvorimod bønderne fortsat kunne drive deres stævningsskovdrift i lavskovsdelen. Landsbyernes skove blev således opdelt i en underskov, der var bøndernes, og en overskov der var herremandens. Den forudsigelige konsekvens heraf blev, at der århundrede for århundrede blev stadig mindre overskov på landsbyjordene, hvad naturligvis øgede presset på og værdien af hovedgårdenes skove.

En hovedgårdsejer kunne således vælge mellem en række driftsstrategier. Afgørende var først og fremmest den tilsligtede balance mellem indtægter fra på den ene side godset (landgilde, tiende, indfæstning m.v.) og på den anden selve hovedgårdens drift. Afhængig af konjunkturudviklingen og skatte- og privilegieforhold kunne det være en fordel at forskyde balancen mellem hovedgårdsdrift og fæsteindtægter. En lille hovedgårdsmark kunne kompenseres ved et stort fæstegodstilliggende. I løbet af 1600-1700-tallet blev hoveriet imidlertid den dominerende indtægt fra fæstegodset i takt med hovedgårdsdriftens egen ekspansion. Herigennem knyttedes hovedgårdsdrift og fæstegods nøje sammen. Til en stor hovedgårdsmark hørte et passende stort og velarronderet fæstegods.

For enhver godsejer måtte det fremstå som et ideal, at hans hovedgårdsdrift stod stærkt såvel inden for agerbrug, husdyrbrug og skovbrug, men i kraft af landskabets og ressourcernes forskellighed skete der de fleste steder en specialisering mellem disse erhvervsstrategier.

Rigelig og god agerjord fulgtes gerne ad med en høj opdyrkningsprocent og forholdsvis lidt eng og skov. En sådan gård fik karakter af korngård.

En række hovedgårde søgte ind i skovbygdens uvejsomme terræn, hvor skoven stod velbevaret. Alene de kuperede terrænforhold og den dårlige bonitet gjorde, at disse hovedgårde fik en meget lav opdyrkningsprocent. Skoven blev deres hovedressource, men som regel i kombination med gode græsnings- og engarealer, der gjorde et stort kvægforhold muligt. Disse var egentlige skovgårde.

Skovdige ved Indhegningen under Glorup.

Mere varieret stiller forholdene sig ved kystskovgårdene. Der var sædvanligvis intet i terræn og jordbund som hindrede en rydning og opdyrkning af kystskovene. Det lykkedes dog for mange hovedgårde at holde skovene i hævd. Uheldige godsøkonomiske forhold kunne medføre en slagtning af den sparegris, skoven egentlig var, hvortil kom især svenskekrigenes voldsomme overgreb på skovene. Kystskovgårdene kommer givetvis tættest til idealet om at kunne kombinere alle tre erhvervsstrategier - endog ledsaget af gode muligheder for transport og handel, hvilket vel er baggrunden for hovedgårdenes styrke i kystskovbæltet.

Skovgårde med forsvundne skove findes også lejlighedsvis i sletteområder. Af og til er det muligt at påvise skovenes tidligere tilstedeværelse ved ældre oldentaksationer. På trods af navnet "Skovgårde" havde den lille hovedgård i Båg herred ingen skov i 1700-tallet. Formentlig er skoven forsvundet siden 1400-tallet, hvor hovedgården nævnes første gang.

En række hovedgårde er tydeligt orienteret mod store engdrag, mader, og enkelte har endog antaget navn herefter som Enggård og Hindemæ. Utvivlsomt har disse placeringer deres baggrund i et ønske om en maksimal produktion af hø, vinterfoder til kreaturer. Disse enggårde kan derfor ligeledes karakteriseres som kvæggårde.

Det bedste grundlag for vurderingen af hovedgårdenes ressourcer i 1600-1700-tallet er opmålingerne og takseringerne til 1682-88 matriklen. For agerjordens vedkommende skete en nøje opmåling af arealet kombineret med en vurdering af jordens ydeevne, bonitet. For de øvrige ressourcers vedkommende lod man sig imidlertid nøje med en skønsmæssig vurdering. For agerjordens vedkommende kom der i gennemsnit til at gå 5 tdr. land pr. tdr. hartkorn, mere eller mindre efter jordens bonitet.

For engarealernes vedkommende regnede man med 16 læs godt hø til 1 tdr. hartkorn. I forhold til agerjorden betød det, at en tønne land god eng regnedes for at have den samme værdi som en tønne land god agerjord. Anderledes med overdrevene og skovene. Man regnede 16 høveders græsning til én tdr. hartkorn, hvilket svarer til, at der skulle 5-6 tønne land af den bedste græsning til at opveje en tønne land af den bedste agerjord. Med dette forhold vil der gennemgående gå 25-30 tdr. land overdrev pr. tdr. hartkorn. For skovens vedkommende regnede man 24 svins olden pr. tdr. hartkorn, men da det kun var højskov, og ikke stævningsskov, der takseredes, og da mængden af olden endvidere svinger voldsomt fra år til år, er det indlysende, at der skulle meget store skovarealer til at udgøre en tdr. hartkorn.

Oveni dette forhold kom en åbenlys tendens til at nedjustere tidligere oldenvurderinger voldsomt. En af de betydeligste skovgårde på Fyn, Brændegård fik i 1664 matriklen vurderet sine skove til 950 svins olden, svarende til 40 tdr. hartkorn skov. I 1682 blev denne vurdering nedsat til 11 tdr. hartkorn skov. Tendensen er den samme overalt, og det var naturligvis især hovedgårdene der i kraft af deres betydelige skovarealer nød godt af den lave vurdering. For Brændegårds vedkommende svarede de 11 tdr. hartkorn skov til et areal omkring 1100-1200 tdr. land eller altså 100 tdr. ld pr. tdr. hartkorn! Dette synes iøvrigt at være et passende omend groft skøn i forhold til øens samlede skovhartkorn.

Samlet betød opmålings og taksationsarbejdet, ² at de 47% af øens jord der var under plov kom til at bære 94% af hartkornet og dermed skatten, medens den resterende halvdel der var dækket af skov, overdrev og eng tilsammen takseredes for blot 6% af agerhartkornets værdi, fordelt med 4% til engene, 1% til overdrevenes græsningsarealer og 1% til skovarealerne. Resultatet var naturligvis at skattebyrden blev skævfordelt til skade for de højt opdyrkede slettearealer og til gavn for skovbyggerne, samt naturligvis hovedgårdene, hvis økonomiske potentiale klart undervurderedes. Dette viser sig endnu tydeligere, når hovedgårdenes og landsbyernes ressourcer sammenlignes. ³

Hovedgårdenes ressourcer i forhold til landsbyernes.

Agerjorden blev i 1682-88 opdelt i 4 bonitetsklasser, med henholdsvis 2, 3, 4 og 6 tdr. land jord i årlig drift til én tdr. hartkorn.

På Fyn havde landsbyerne i 1684 25% af deres agerhartkorn fra den bedste klasse og 73% fra de to bedste klasser. For hovedgårdenes vedkommende var det 32% fra den bedste klasse, men alligevel tilsvarende 73% fra de to bedste bonitetsklasser. Med andre ord havde hovedgårdene en lille bonitetsfordel i forhold til landsbyerne, men ikke nok til at placere dem i en ressourcegruppe for sig.

Brahesborg. Oprindelig bispegods. Fra 1638 en del af "den lille konge på Fyn" Jørgen Brahes enorme gods.

Anderledes forholder det sig med de ekstensivt drevne husdyrressourcer. I forhold til agerhartkornet havde landsbyerne 3% af enghartkorn, men stort set intet græsnings- og skovhartkorn. Hovedgårdene havde derimod 13% eng, 11% skov og 5% græsningshartkorn. Med andre ord var hovedgårdene i gennemsnit næsten 10 gange så godt forsynede som landsbyerne med disse vigtige ressourcer.

Resursernes fordeling hovedgårdene imellem.

Som vi skal se var disse ressourcer imidlertid ulige fordelt også blandt hovedgårdene. Under alle omstændigheder er det klart, at hovedgårdenes opdykningsprocent som helhed må have været væsentligt lavere end landsbyernes.

Da vi først kender hovedgårdsejerlavenes samlede areal omkring 1800, medens tallene for det dyrkede areal stammer fra 1682, har en beregning af opdykningsprocenten kun kunnet foretages for hovedgårde med uændret hartkorn, og dermed formentlig uændret tilliggende i perioden. De nødvendige oplysninger foreligger fra 69 hovedgårde, der viser sig at have en gennemsnitlig opdykningsgrad på 33% (hvert hovedgårdsejerlav tildelt samme vægt i beregningen). Med andre ord kunne hovedgårdene faktisk øge dens dyrkede areal 1/2 gang før de nåede landsbyernes niveau, hvilket naturligvis er baggrunden for hovedgårdenes storstilede opdykning i 1700-tallet. De 33% dækker dog over meget store forskelle.

Opdykningsprocent 1682/1800:

	1-9	10-19	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70-79
Antal								
hdg.:	2	7	16	27	10	3	3	1

Den typiske fynske hovedgård havde i 1682 et opdyrket areal svarende til 20-39%, men ikke desto mindre var der 7 hovedgårde med en opdykningsprocent over det fynske gennemsnit på 47%. Ikke overraskende kan de alle klassificeres som korngårde. De fem af dem (Torpegård, Christiansdal - tidl. Dalum Kloster, Uggerslevgård, Kørup og Brahesborg) hører hjemme i sletteområder, medens de to sidste Hvedholm og Orelund af oprindelse er kystskovgårde, hvor skoven imidlertid er væk. De tre af disse hovedgårde hører til blandt de største på Fyn.

Dalum Kloster var allerede en stordrift i middelalderen, medens Hvedholm og Brahesborg opbyggedes som stordrifter først i 1600-tallet af Jørgen Brahe. - "Den lille konge på Fyn" har åbenbart satset på kornavl. Orelund og Torpegård hører derimod til i bunden af skalaen. Bonitetsforholdene for gruppen som helhed var gode, medens der kun var forholdsvis lidt eng og skov til gårdene.

Modsat var de 9 gårde med den laveste opdyrkning 5 udprægede skovgårde som Mullerup, Brahetrolleborg, Brændegård, Flintholm og Krengerup samt de 4 kystskovgårde Hverringe, Egebjerggård, Fårevejle og Tranekær. Gruppens bonitet var som helhed ringe, men til gengæld var der rigeligt med skov og overdrevsressourcer. Med hhv. 4% og 8% opdyrket er Brændegård og Krengerup de mest udprægede skovgårde på Fyn.

Sammenhængen mellem ressourcensammensætningen og hartkornsvurderingen viser sig, når man tager de to gruppers areal pr. td. hartkorn. I gennemsnit havde de 7 udprægede korngårde 4.2 ha jord pr. td. hartkorn, medens de 9 skovgårde havde 13.1 ha pr. td. hartkorn, eller altså 3 gange så meget.

Det almindelige tilliggende på Fyn pr. tdr. hartkorn var omkring 1800 4-5 ha, i gode kornsogne så lavt som 3-4 ha i skovegnene ofte 6-8 ha pr. td. hartkorn. De 13.1 ha pr. td. hartkorn afspejler klart de udprægede skovhovedgårdes særlige økonomi.

For 98 af de 123 hovedgårdes vedkommende har oplysninger om såvel hartkorn som areal omkring 1800 gjort det muligt at lave en statistik:

Ha pr. td. hartkorn:

	3.4-3.9	4.0-4.4	4.5-4.9	5.0-5.4	5.5-5.9	6.0-6.4	6.5-6.9
antal							
hgd.:	6	3	4	6	11	12	9

Ha pr. td. hartkorn:

	7.0-7.4	7.5-7.9	8.0-8.4	8.5-8.9	9.0-9.4	9.5-9.9	10.0-27.7
antal							
hgd.:	11	6	12	1	4	2	11

Spredningen i arealtilliggendet pr. tdr. hartkorn er forbavsende stor. Den afspejler graden af intensiv drift i hovedgårdsejerlavet. Jo færre ha pr. tdr. hartkorn desto højere opdyrkning og bedre bonitet og omvendt mange ha pr. tdr. hartkorn kendetegner ekstensiv drift med størsteparten af arealet som skov og overdrev. Næsten samtlige hovedgårde har et større tilliggende pr. tdr. hartkorn end det normale for landsbybebyggelsen. Dette er et udtryk for de rige eng, skov og overdrevs ressourcer, som fandtes i hovedgårdsejerlavene og dermed også for det opdyrkningspotentiale, som hovedgårdene var i besiddelse af i 1682, hvor takseringen foretoges. Tydeligvis er der en nær sammenhæng mellem hovedgårdenes ressourcefordeling, og den egn de var placeret i.

På grund af de gode terræn- og bonitetsforhold samt tovangssystemet var Vestfyn højt opdyrket i 1682. De to vestfynske herreder Båge og Vends havde 51 og 52% agerjord mod det fynske gennemsnit på 47%. Bortset fra skovhovedgården Krengerup havde de resterende 8 hovedgårde i Båge herred, hvis opdyrkningsprocent kan bestemmes, fra 38 til 58% dyrket areal.

De 30 hovedgårde med 8.0 ha og derover pr. tdr. hartkorn tilhørte alle kategorien af skovgårde, herunder kystskovgårde. De 30 hovedgårde med under 6.0 ha pr. tdr. hartkorn udgøres langt overvejende af korngårde, men dog også af en række gårde med skovpræg, som Arreskov, Steensgård(F), Skovsbo(L), Brobygård, Sandholt, Tybrind og Løgismose - der har forenet god agerjord med bevarede skovressourcer.

I hovedgårdsregistreringen er de enkelte hovedgårde blevet klassificeret som skov, eng eller agergårde ud fra ejerlavets ressourcemæssige sammensætning o. 1800, bonitetsvurderingen 1682-88, terræn og beliggenhed, samt oplysninger om skovens tidligere omfang, og besættningens størrelse og driftsøkonomien i det hele taget. Et hovedproblem i denne klassificering er skovenes tilbagegang, der bevirker at en række hovedgårde formentlig i 1600- og 1700-tallet har gennemløbet en ressourcemæssig forvandling fra skov via overdrevsarealer til store agerarealer. Problemet forøges i kraft af den noget lemfældige taksering af skovene i 1682-88.

Broholm. Blandings- og derfor god økonomi.

Særlig på de små skovhovedgårde har presset på ressourcerne været hårdt, og skoven var her ofte nærmest forsvundet o. 1800. Det gælder således - på trods af navnet - for hovedgården Skovgårde i Båg herred. Men også kystskovegårdene var ofte præget af skovens tilbagegang. Terrænet ved kysten satte normalt ikke nogen hindring for opdyrkning, ligesom megen skov forvandlede til strandoverdrev.

Ved to mageskifter med kronen i 1607 og 1608 forøgede Hverringe sit skovtilliggende med hele kystskovstrimlen langs Hindsholms østkyst. De 3 store skove her takseredes til ialt 1000 svins olden. Alligevel takseredes Hverringes samlede skovtilliggende i 1682 blot til 7 tdr. hartkorn, svarende til 168 svins olden. I 1603 havde kronen tillige afhændet Eskebjerg (Scheelenborg) med skove til ialt 2257 svins olden, hvoraf Eskebjergs enemærke "Sømose" alene takserede til 1400 svins olden og Fynshoved med Jøvet til 180 svins olden. O. 1800 var skovene i hele sognet stort set forsvundne. I 1682 blev Scheelenborg blot takseret for 2 tdr. hartkorn skov, og hovedgården havde da præg af korngård, selv om den af oprindelse klart er en kystskovgård.

Det har derfor ofte været nødvendigt at anlægge et skøn, når den enkelte hovedgård skulle indplaceres i driftsøkonomisk kategori. Som udgangspunkt er valgt situationen 1682/1800, men i enkelte tilfælde er oprindelige skovgårde klassificeret som sådanne på trods af mangelfulde skovressourcer i 1682.

Af de 123 hovedgårde er 37 gårde blevet klassificeret som skovgårde. Hertil kommer 36 kystskovgårde, hvoraf 11 i 1682 stort set havde tabt skovpræget og fået karakter af korngårde.

Mange af disse skovgårde havde tillige gode engressourcer, men for 7 hovedgårdes vedkommende dominerer engen dog i en sådan grad, at de er blevet klassificeret som enggårde. For 13 hovedgårdes vedkommende kombineres store agerarealer med forholdsvis gode eng, skov og græsningsressourcer. Disse gårde er klassificeret som blandingsøkonomier. Endelig har 28 hovedgårde en klar overvægt til agerbrugsressourcerne (foruden de 11 kystskovgårde med kornpræg) Disse gårde er klassificeret som korngårde:

Skovgårde	Kystskovgårde	Enggårde	Blandingsøk.	Korngårde	Kystskovgd.m. kornpræg
Rygård	Hverringe	Vejrup	Skovsbo(F)	Ulriksholm	Brockdorff
Boltinggård	Lundsgård	Sanderumgård	Sellebjerg	Rønningesøgård	Scheelenborg
Lammehave	Hesselagergård	Jerstrup	Østergård	Torpegård	Broløkke(F)
Rynkebygård	Tiselholt	Lundegård	Søbysøgård	Bramstrup	Hjortholm
Bramstrup	Tranekær	Margård	Broholm	Hollufgård	Hofmangave
Mullerup	Fårevejle	Løjtved	Vejstrupgård	Fraugdegård	Hvedholm
Tøjstrup	Nedergård	Hindemae	Klingstrup	Anhof	Nakkebølle
Steensgård(L)	Egeløkke		Holsegård	Glorup	Sparretorn
Skovsbo(L)	Lykkesholm(L)		Kærsgård	Biskopstorp	Hindsgavl
Østrupgård(H)	Broløkke(L)		Lykkesholm(F)	Holmegård	Billeshave
Brahetrolleborg	Møllegård		Brahesholm	Nislevgård	Orelund
Brobygård	Vestergård		Flenstofte	Ørritslevgård	
Holstenshus	Skovsgård		Juelsberg	Østrupgård	
Nordskov	Egebjerggård			Dalum Kloster	
Fjellebro	Damsbo			Ålykkegård	
Gelskov	Gyldensteen			Lindved	
Flintholm	Valdemarsslot			Blangstedgård	
Arreskov	Lehnskov			Uggerslevgård	
Brændegård	Bjørnemose			Kørup	
Vejlegård	Wedellsborg			Ølstedgård	
Sandholt	Tybrind			Rødkilde	
Søbo	Holckenhavn			Steensgård(F)	
Rugård	Risinge			Harritslevgård	
Elvedgård	Løgismose			Sandagergård	
Dallund	Hagenskov			Rørbæk	
Oregård				Ørbæklunde	
Langesø				Brahesborg	
Hvidkilde				Skovgårde	
Egeskov					
Nielstrup					
Skjoldemose					
Erholm					
Søndergårde					
Hellerup					
Ravnholt					
Juulskov					
Billeskov					
Søholm					
Krengerup					

Af de 123 hovedgårde har det i registreringen været muligt at opgøre ressourcfordelingen i 1682 for 105. Dette er gjort på grundlag af en foreliggende EDB-indkodning af 1682-matriklens oplysninger for Fyns vedkommende. Desværre omfatter denne indkodning ikke Langeland, hvorfor hovedgårdene herfra ikke er medtaget i nedenstående statistik. Det samme gælder naturligvis hovedgårde oprettet efter 1682. For de 105 hovedgårdes vedkommende er der beregnet et groft bonitetsindeks baseret på en indplacering af deres andel af agerjord fra bonitetsklasse I i forhold til herredgennemsnittet (± 5 procentpoint fra herredgennemsnittet regnes for middel, over 5 procentpoint for god jord, under -5 procentpoint for ringe jord. Statistisk er ringe jord tildelt 1, middel 2 og god 3 i gennemsnitsberegningen). Endvidere er beregnet deres andele af eng-, skov- og overdrevshartkorn i forhold til deres agerhartkorn (hver hovedgård tildelt lige stor vægt i beregningen), og endelig angives gruppens gennemsnitlige hartkorn (incl. skovskuld) i 1682 og o. 1770.

Kategori:	antal bestemte hovedgårde	bonitets gs.	hartkorn i % af agerhartkorn			
			eng	skov	overdrev	ialt
Skovgårde	37	2.0	17%	27%	6%	50%
Kystskovgårde	23	2.3	9%	9%	4%	22%
Enggårde	7	2.4	35%	6%	6%	47%
Blandet økon.	13	1.9	10%	9%	4%	23%
Korngårde	25	2.6	8%	1%	2%	12%
	105	2.2	14%	13%	4%	31%
	Hartkorn					
	1688	1770				
Skovgårde	43 tdr.	47 tdr.				
Kystskovgårde	55 tdr.	58 tdr.				
Enggårde	44 tdr.	50 tdr.				
Blandet økon.	45 tdr.	52 tdr.				
Korngårde	46 tdr.	49 tdr.				
Gennemsnit	47 tdr.	51 tdr.				

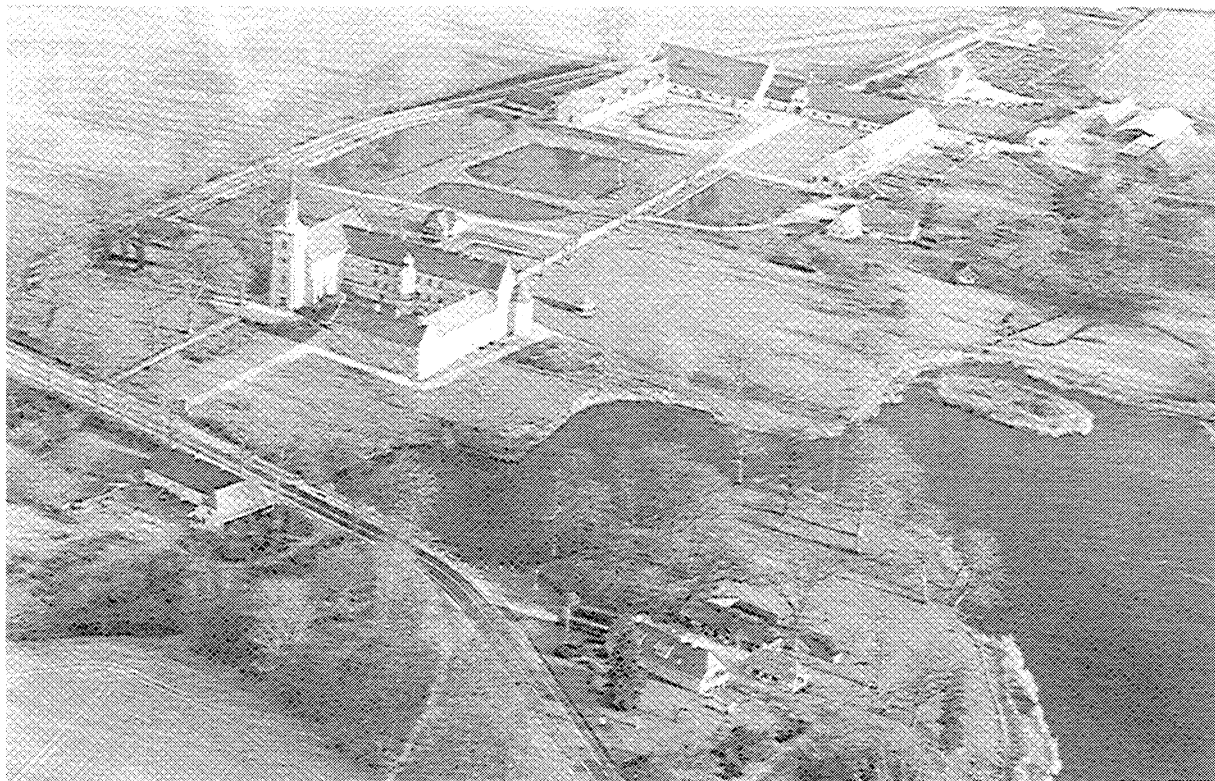
Størrelsesmæssigt afviger vore fem grupper ikke meget fra gennemsnittet på 47 tdr.htk. i 1688. Inddragelsen af skovskylden har bragt skovgårdene op i nærheden af gennemsnittet. Egentlig er det kun kystskovgårdene, der er markant større end de øvrige grupper. Øjensynlig var der netop i kystzonen gunstige muligheder for at skabe stordrifter.

Frem til 1770 voksede det gennemsnitlige hartkorn med 9% som følge af enkelte hovedgårdes udvidelser, men også disse udvidelser synes rimeligt jævnt fordelt på de 5 grupper. Forskellen lå ikke så meget i hartkornsstørrelsen som i ressourcefordelingen. I kraft af deres tilknytning til skovbygden havde skovgårdene naturligt nok en væsentlig ringere bonitet end korngårdene på Sletten. Af hensyn hertil er hovedgårdenes bonitet her vejret i forhold til herredsgennemsnittene. Alligevel er det tydeligt at skovgårdene og gårdene med den blandede økonomi generelt har ringe agerbonitet, medens enggårdene og især korngårdene ligger langt over gennemsnittet, selv i de gode kornegne, hvor de er placeret.

Af 37 skovgårde havde kun 13 (35%) en bedre bonitet end herredsgennemsnittet, hvorimod 17 af 25 korngårde (68%) var bedre end herredsgennemsnittet. Skovgårdene havde derimod deres styrke i eng, overdrev og især skovarealer. Sammenlagt udgjorde hartkornet herfra nøjagtig 50% af agerhartkornet, eller 4 gange så meget som korngårdene kunne præstere.

Ikke desto mindre havde korngårdene alligevel 3-4 gange så meget eng, overdrevs og skovhartkorn som landsbyerne i gennemsnit kunne præstere. Med andre ord havde kornhovedgårdene sikret sig broderparten af disse sparsomme ressourcer selv i sletteområderne. Kystskovgårdene havde åbenbart et problem med engressourcerne, der var på samme niveau som korngårdenes, og dermed langt under gruppen af enggårde. Adskillige skovhovedgårde havde ligeledes meget store engressourcer og kunne for så vidt også have været regnet som enggårde.

Over 25% eng havde Mullerup, Flintholm, Arreskov, Skjoldemose, Juulskov, Vejrup, Lundegård, Margård, Løjtved og Hindemae.

Brahetrolleborg. Idag udgør de ca. 24 km² et af landets mest interessante hovedgårdslandskaber.

Ser vi på den samlede vægt af eng-, skov- og overdrevsressourcer oversteg kun 5 hovedgårde 100% af agerhartkornet, nemlig Mullerup, Brahetrolleborg, Flintholm, Brændegård og Krengerup eller netop de mest udprægede skovgårde i amtet. Yderligere 11 gårde havde mere end 50%, skovgårdene Fjellebro, Arreskov, Sandholt, Nielstrup, Skjoldemose, Søndergårde, Juulskov og Oregård samt enggårdene Margård, Løjtved og Hindemae.

Fra 30 til 49% havde ialt 24 hovedgårde, men langt den største gruppe på ialt 52 hovedgårde havde et engs-, overdrevs- og skovhartkorn svarende til 10-29% af agerhartkornet. Overraskende nok havde 13 hovedgårde med 3-9% ikke stort bedre husdyrressourcer end landsbyerne. Det drejer sig om korngårdene Skovgårde, Rørbæk, Sandagergård, Steensgård(F), Kørup, Uggerslevgård, Østrupgård (Østrup sogn), Ørritslevgård, Anhof, Torpegård, Bramstrup samt kystskovgårdene Billehave og Orelund. Karakteristisk nok har ingen af disse hovedgårde - bortset fra Kørup - spillet nogen fremtrædende rolle.

Kystskovgårdene er en meget sammensat gruppe, som følge af den varierende grad af opdyrkning langs kysten. Af de 36 kystskovgårde har de 11 i 1682 en resourcesammensætning, der klassificerer dem som korngårde, således at antallet af korngårde egentlig skal øges fra 28 til 39. Blandt de 11 korngårde er tre af øens største stordrifter nemlig Brockdorff - Scheelenborg og Hvedholm. Blandt de resterende 25 kystskovgårde havde 8 gårde i 1682 et meget betydeligt skovtilliggende (over 5 tdr. hartkorn skovskyld), nemlig Hverringe, Tranekær, Egebjerggård, Damsbo, Valdemarsslot, Wedellsborg, Tybrind og Holckenhavn, medens Lundsgård, Hesselagergård, Gyldensteen og Løgismose hver havde 3-4 tdr. hartkorn skov.

Gennemgående spillede engen en meget lille rolle for kystskovgårdene. Bortset fra de to små hovedgårde Bjørnemose og Risinge nåede ingen hovedgård i kystzonen op over et enghartkorn på 15% af agerhartkornet. Her skiller kystskovgårdene sig klart ud fra skovgårdene, til gengæld har kystskovgårdene mere agerjord og bedre bonitet samt adgang til havets ressourcer.

Kystskovgårdenes resourcesammensætning ligner i høj grad de 13 hovedgårde, der her er skilt ud på grund af deres blandede resourcesammensætning - en blanding der netop også findes i kystzonen. Hovedparten af de 13 gårde hører hjemme i sletteområder, hvad giver mulighed for en høj opdyrkning. Lokaliseringen er imidlertid klart nok foretaget efter de tilbagesblevne lommer med skov og eng i slettelandskabet, hvilket naturligt står i sammenhæng med en dårligere bonitet end herredsgennemsnittet. Formentlig af denne grund står netop hovedgårdene med blandingsøkonomi dårligst, hvad angår boniteten i forhold til herredsgennemsnittet.

Fordelt efter oprettelsestidspunkt og efter anlægstype (enestegård/landsbyhovedgård) fås følgende opstilling:

Oprettelsestid	Mid.al.	1500t.	1600-1700t.	Landsbyhgd.	Enestegd.	
Skovgårde	39:	29	10	0	14	25
Kystskovgårde	36:	24	5	7	8	28
Enggårde	7:	6	1	0	3	4
Blandet øk.	13:	8	3	2	7	6
Korngårde	28:	20	5	3	17	11
I alt	123:	87	24	12	49	74

For skov- og enggårdenes vedkommende synes anlæggelsesfasen at klinge ud med 1500-tallet. Dette kan tolkes således, at interessen nu svingede mere mod kornavl, men forklaringen er snarere, at de tilgængelige skov- og engressourcer var ved at være udnyttede. Derimod var der stadig muligheder i kystzonen, hvor ikke færre end 7 nye hovedgårde kom til i 1600-1700-tallet. Gårdene med blandet økonomi har ligeledes et indslag af unge anlæggelser, men gruppen præges tillige af tilhørsforholdet til Sletten. I modsætning til de tre tidligere kategorier er der her en overvægt af landsbyhovedgårde. Dette billede er endnu tydeligere for korngårdene, hvor der er klar overvægt til landsbyhovedgårdene. Hovedparten af korngårdene er i lighed med de andre grupper anlagt i middelalderen, men det synes karakteristisk for de virkelige stordrifter i denne kategori, at de er stærkt udvidede omkring 1600. I det følgende vil vi se nærmere på hovedgårdenes udvikling til stordrifter.

STORDRIFT OG HOVERI.

De fynske hovedgårde havde i 1770 gennemsnitligt et tilliggende på 51 tdr. htk. ager, eng, overdrev og skov. Men spredningen var, som vist, ganske betydelig med yderpunkter fra 16 til 120 tdr. htk. Hovedgårdsejerlavenes areal udgjorde naturligvis et tilsvarende broget skue.

Blandt vore 123 hovedgårde i undersøgelsen oplyses ejerlavets areal v. 1800 for i alt 98 gårde. I de fleste tilfælde er ejerlavets areal i overensstemmelse med arealet under hovedgårdsdrift, men som vist har en række hovedgårde haft fæstebestigelser i selve hovedgårdsejerlavet, og omvendt kan der ligge arealer - ikke mindst skove - uden for hovedgårdsejerlavet, men drevet direkte under hovedgården. Ejerlavets areal giver alligevel en god fornemmelse af hovedgårdsdriftens omfang.

Hovedgårdsejerlavenes areal o. 1800.

areal i ha	98-199	200-299	300-399	400-499	500-599	600-1208
antal hovedg.	21	20	27	10	11	9

Med sine blot 98 ha har Torpegård det mindste hovedgårdsejerlav på Fyn, stort set svarende til 3 bøndergårdes størrelse. Den typiske hovedgård på Fyn havde et ejerlav på 3-400 ha, og kun 9 af vore 98 gårde nåede over 600 ha, nemlig skovgårdene Brændegård, Brahetrolleborg, Hvidkilde og Sandholt samt kystskovgårdene Egebjerggård, Tybrind, Holckenhavn og Juelsberg (blandingsøkonomi). Disse 8 gårde havde alle mellem 600 og 800 ha, medens kystskovgården Hverringe med sine 1208 ha var helt i særklasse.

Skovgårdenes store arealer modsvares som vi har set af ekstensiv drift, således at hartkornet formentlig er et bedre mål på de enkelte gårdes hoveribehov, der jo fortrinsvis - som hartkornet - var knyttet til agerbruget.

Vi har tidligere omtalt hoveri - arbejdsstyrken som en begrænsende faktor for stordriftens ekspansion.

Ikke alle hovedgårdenes fæstebønder var hoveripligtige. Var afstanden til hovedgården for stor (over 1 1/2 - 2 mil) var det af praktiske hensyn mere hensigtsmæssigt at afløse hoveriet med en pengeydelse. Sammenhængen mellem hovedgårdenes størrelse, målt i hartkorn, og antallet af hoveriydende fæstebønder fremgår meget klart

o. 1770, hvor systemet - med enkelte undtagelser - synes at være i balance.

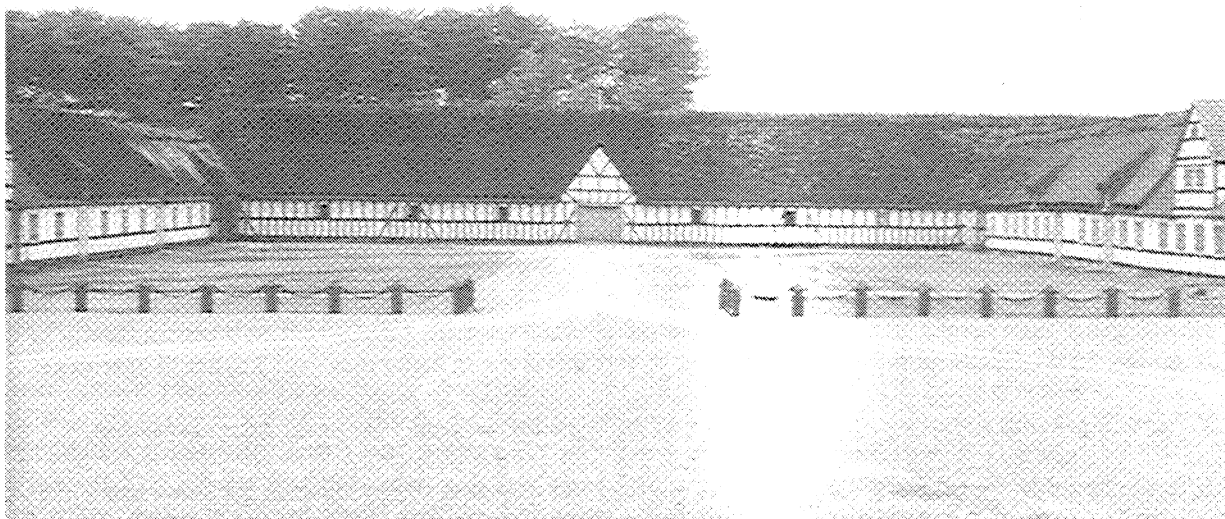
For 105 af de 123 hovedgårde haves oplysninger om såvel hartkorn som antal hovgørende bønder o. 1770. I gennemsnit havde de 105 hovedgårde 51 tdr. htk. pr. gård og 37 hovbønder, svarende til at hver hovbonde havde 1,4 tdr. htk. hovedgårdsjord - eller omtrent 1/4 normalgård - at passe. Byrderne var imidlertid meget ulige fordelt.

Med 1824 tdr. htk. havde de 20 største hovedgårde mere end de 55 mindste gårde (1786 tdr. htk.). Men det kneb at få antallet af hovbønder til at holde trit med hovedgårdsejerlavenes vækst. Det var så afgjort de små hovedgårde, der havde det - set fra hovbøndernes synspunkt - gunstigste forhold mellem hovedgårdsjord og hoveriarbejdskraft.

De 105 hovedgårde fordeler sig således:

Antal gårde	tdr. htk.	antal hovbønder pr. gård	tdr.htk. pr. hovbonde
4	16-19	15	1,2
20	20-29	20	1,2
14	30-39	29	1,2
17	40-49	32	1,4
19	50-59	41	1,3
11	60-69	40	1,6
20	70-120	62	1,5
I alt	105	37	1,4

Statistisk set er materialet ikke stort, men alligevel synes tendensen at være forholdsvis klar. De mindste hovedgårde (16-39 tdr. htk.) havde med deres 1,2 tdr. htk. hovedgårdsjord pr. hovbonde et klart gunstigere forhold end de største hovedgårde, der nok havde flere hovbønder men alligevel måtte kræve 1,5 - 1,6 tdr. htk.s arbejde ud af hver hovbonde eller 1/3 mere end på de små gårde. Tilmed har transportproblemerne formentlig spillet mere ind jo større hovedgården blev og jo flere fæstegårde, der krævedes til hoverarbejdet. "Grænsen" for hovedgårdsdrift ved de 60 tdr. htk. synes i høj grad at hænge sammen med disse forhold.

Avlsbygningerne ved Krengerup står meget velbevarede. De blev opført i 1771.

Tretten af de 105 hovedgårde var klart "overforsynet" med hovbønder, for så vidt som de havde under 1 tdr. htk. hovedgårdsjord pr. hovbonde, medens 8 hovedgårde lige så klart var underforsynet med mere end 2 tdr. htk. hovedgårdsjord pr. hovbonde. Af de 13 hovedgårde med relativt mange hovbønder var de 9 naturligt nok meget små (under 35 tdr. htk. hovedgårdsjord) og påfaldende nok var det især på Vestfyn, at forholdene stillede sig så gunstigt, idet Vends, Båg og Skovby herreder er repræsenteret med i alt 9 af de 13 gårde (Skovgårde, Hagenskov, Brahesholm, Krengerup, Dallund, Langesø, Høsegård, Sparretorn, Billeshave). Forklaringen er formentlig, at den adelige hovedgårdsdrift som helhed stod svagt i dette tidligere krondominerende område. Der var derfor god plads til hvert godsområde. De øvrige 4 gårde i denne klasse er Hellerup, Rygård, Lammehave og Lykkesholm(L). For en række af godserne gælder, at "misforholdet" var opstået ved en forøgelse af fæstegodset i 1700-tallet uden ledsagende udvidelse af hovedgårdsejerlavet, hvortil efter 1682 fordredes kongelig tilladelse. Det mest udprægede eksempel er Dallund, der efter en godsfallit i 1708 opbyggedes bl.a. ved køb af ryttergods fra kronen, - til i alt 113 gårde i 1769, hvoraf de 80 var hoveripligtige til den blot 55 tdr. htk. store hovedgårdsmark. Omkring 1765 oprettedes aflæggerhovedgården Zastrow i Dallunds skovenemærke. Det skete øjensynlig i et forsøg på at intensivere hovedgårdsdriften og hermed formentlig opnå en bedre udnyttelse af den rigelige hoveriarbejdskraft.

Blandt de 8 godser med meget få hovbønder i forhold til hovedgårdsmarken var flertallet udvidet i løbet af 1700-tallet, ja to, - Biskopstorp og Ålykkegård, - var nyanlæg fra denne periode. De øvrige gårde med udvidelse var Vejrupgård, Holmegård, Møllegård og Hofmansgave. Tre af de berørte hovedgårde lå således på Langeland, hvor antallet af "ledige hovbønder" var stærkt begrænset, når grevskabet Tranekær havde taget sin del.

Af de resterende to godser Sanderumgård og Sandholt må især sidstnævnte fremhæves som et outreret eksempel med blot 36 hovbønder til den 112 tdr. htk. store hovedgårdsmark. I 1600-tallet havde godset da også haft 60-70 fæstegårde, men først i 1700-tallet faldt antallet ved godssplitning til 36 gårde. Det er tænkeligt, at de 8 godser har kompenseret for de manglende hovbønder ved hjælp af tyende, husmænd eller daglejere.

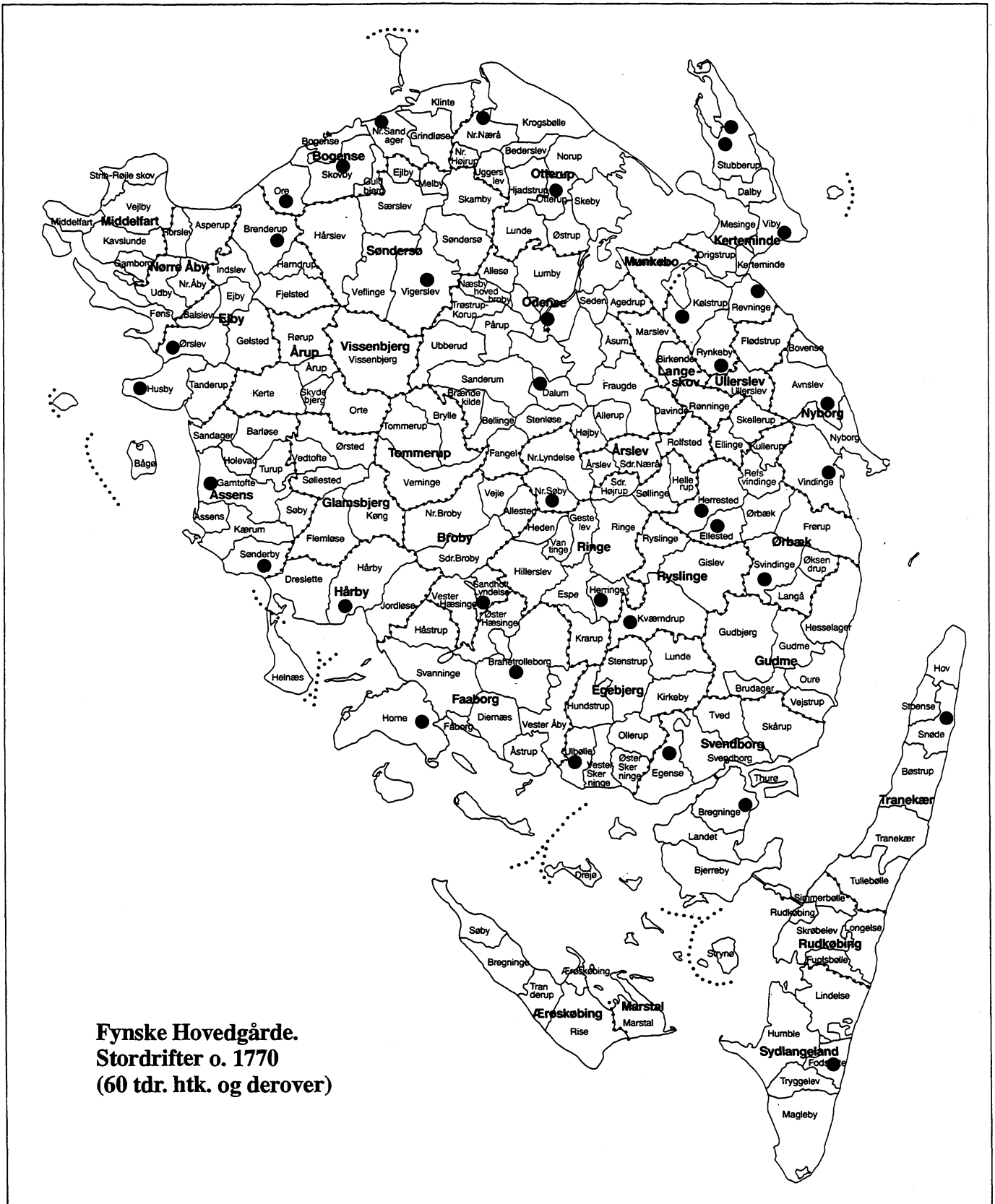
Sammenhængen mellem hoveri og stordrift er således en væsentlig baggrund for den trods alt moderate udvikling af stordriften i Danmark. En hovedgårdsmark på 60 tdr. htk. krævede efter den fremherskende driftsmåde, baseret på bondehoveri, et tilliggende på 40 store fæstegårde inden for en rimelig hoveriafstand. Med hovedgårdenes tæthed på Fyn var det faktisk i overkanten af det normalt mulige. Af vore 105 hovedgårde i hoveriundersøgelsen havde således kun 32 hovedgårde mere end 40 hoveribønder i 1770. Af disse havde kun to under 50 tdr. htk. hovedgårdsjord, skønt denne gruppe i øvrigt talte 55 af de 105 gårde.

Det er således i gruppen af hovedgårde på 60 tdr. htk. og derover, vi finder øens virkelige stordrifter. Blandt vore 123 hovedgårde havde i alt 36 et hovedgårdsejerlav på 60 til 120 tdr. htk. i 1770. Flere af disse var tidligere blevet delt ved oprettelse af aflæggergårde, men stadig med en hovedparcel af stordriftsstørrelse. For de allerfleste hovedgårde var udviklingen fra 1500 til 1800 gået i den lige retning mod en udvidelse af stordriften. Det er således kun få af de 36 hovedgårde, der kan have været stordrifter allerede o. 1500. Fem af gårdene (Ulriksholm, Nislevgård, Tybrind, Juelsberg og Ålykkegård) er således oprettet efter 1500. De tre første har skaffet deres hovedgårdsjord ved landsbynedlæggelser i 1500-1600-tallet, medens de to sidste er opstået ved udparcellering af kronens ladegårdsjorder omkring Odense og Nyborg. Blandt de resterende er yderligere 7-8 (Scheelenborg, Brockdorff, Harritslevgård, Oregård, Hagenskov, Valdemarsslot, Brahetrolleborg, Holme Kloster og Dalum Kloster), der af oprindelse er kronens lensgårde og klosterladegårde. De fleste af disse gårde vides væsentligt udvidet siden 1500, således at vi vist kun tør antage, at de tidligere klosterladegårde Dalum Kloster og Holme Kloster (tillige med andre klostre på Fyn) har været stordrifter allerede o. 1500.

Tilbage er 23 rent adelige hovedgårde, der var stordrifter o. 1770 og allerede eksisterende som hovedgårde o. 1500. Af disse vides 5 (Skovsbo(F), Hvedholm, Margård, Kærsgård og Ravnholt) med sikkerhed at have været ganske ubetydelige hovedgårde på 13-20 tdr. htk. først i 1500-tallet. For yderligere 5 gårdes vedkommende (Brahesborg, Steensgård(F), Hjortholm, Fjellebro og Kørup) forklares langt hovedparten af deres hartkorn i 1770 af de kendte udvidelser i perioden siden 1500. Betydelige udvidelser i perioden havde tillige Hverringe, Lunds-gård, Løgismose, Rødkilde, Gyldensteen, Egeskov, Holckenhavn og Lykkesholm(F), således at det for disse gårdes vedkommende er klart, at der heller ikke var tale om stordrifter i 1500-tallet begyndelse.

Tilbage bliver et eksklusivt selskab med forholdsvis små kendte udvidelser som Søbysøgård, Wedellsborg, Hvidkilde, Sandholt og Glorup. Det er næppe noget tilfælde, at disse godser også var de eneste godser, der var i besiddelse af patronatsret allerede i 1500-tallet. På trods af disse yderst få middelalderlige stordrifter, kan det altså fastslås, at den middelalderlige hovedgård som hovedregel lå på 1/2 til 1 læst hartkorn (18-36 tdr.,

svarende til ca. 15 - 30 tdr. i 1688 hartkorn). Ejendommeligt nok var der en række gårde, der forblev på dette niveau hele perioden igennem.

Fynske hovedgårde som var stordrifter o. 1770.

Stordrifterne er altså først og fremmest skabt ved hovedgårdenes udvidelser fra ca. 1550 til 1750. De bedste betingelser for skabelse af stordrifter synes så afgjort at have været tilstede i kystzonen, hvor 23 af de 36 stordrifter lå placeret. Herudover er det egentlig kun det østfynske kerneområde for hovedgårdsdriften, der markerer sig med gårde som Glorup, Lykkesholm(F), Ravnholt, Søbysøgård, Fjellebro, Egeskov og Sandholt.

Medens det kun var et mindretal af de middelalderlige hovedgårde, der blev udvidet til egentlige stordrifter på over 60 tdr. htk., så lykkedes det for hovedparten i hvert fald at nå et niveau på 30-60 tdr. hartkorn. I alt 31 hovedgårde (ud af de 123) forblev imidlertid med deres 16-29 tdr. hartkorn pr. gård på et middelalder niveau. I virkeligheden var det dog kun 12 af disse gårde, hvis historie som hovedgårde strakte sig tilbage til middelalderen. 11 af gårdene var oprettet (eller genoprettet) i 1500-tallet (Sellebjerg, Søholm, Orelund, Krengerup, Tiselholt, Tøjstrup, Møllegård, Ørritslevgård, Ølstedgård, Brændegård og Fraugdegård) og 8 gårde i 1600-1700-tallet (Flenstofte, Lammehave, Biskopstorp, Rynkebygård, Bjørnemose, Holsegård, Sparretorn og Billehave). Enkelte af disse gårde eksisterede allerede som hovedgårde i middelalderen, men sank ned i bondegårdsstatus, oftest ved deling i 2-4 gårde, for senere at blive gensamlet. Den rimeligt sene anlæggelse giver en del af forklaringen på den manglende gennemslagskraft i godssystemet. Særligt Langeland bar præg af denne småhovedgårdsstruktur med ikke færre end 7 ud af de 31 gårde, hvoraf 5 endog havde middelalderlig oprindelse: Lykkesholm(L), Holmegård, Brølløkke(L), Skovsgård og Skovsbo(L). Lykkesholm var i 1688 på blot 13 tdr. htk., men udvidedes siden til 21 tdr. htk. Med sit tætte net af hovedgårde og grevskabet Tranekærs dominans på fæstegodsområdet har mulighederne for udvidelse af hovedgårdsdriften været små på Langeland. Bemærkelsesværdigt nok lykkedes det alligevel at opretholde mange af de små selvstændige hovedgårde på øen, der i usædvanlig grad herved afspejler det senmiddelalderlige godssystem, hvor Tranekær ligeledes - blot som krongods - dominerede øen, der herudover husede et betydeligt antal små lavadelsgodser.

På selve Fyn er det faktisk kun 7 af de små hovedgårde, der har middelalderlig oprindelse. Med andre ord er hovedøens oprindeligt talrige smågodser enten gået til grunde eller udvidet til større hovedgårde.

De syv gårde, der har bevaret den middelalderlige størrelse er Skovgårde, Vejstrupgård, Lindved, Blangstedgård, Flintholm, Lehnkov og Torpegård. Halvdelen af disse fremtræder i dag rimeligt velbevarede i reliktmæssig henseende, hvilket giver dem en betydelig bevaringsinteresse.

Fæstegods og arrondering.

Gennem hoveriet var fæstegodset således nøje bundet sammen med hovedgårdsdriftens omfang, omend det langt fra var alle fæstebønder, der ydede hoveri. Når fraregnes kronens lensslotte og de endnu ikke oprettede hovedgårde, havde de resterende 112 af vore 123 hovedgårde i 1662 i gennemsnit 39 fæstegårde (foruden huse og møller). Tyve år efter fastlægges 200 tdr. htk. bøndergods inden for en afstand af 2 mil fra hovedgården som minimum for opnåelse af status som "komplet" og dermed skattefri hovedgård. De 39 fæstegårde ville på Fyn gennemgående svare til omkring 240 tdr. htk., og når hertil lagdes afstandskravet, er det indlysende, at mange af hovedgårdene var i fare for at miste deres skattefrihed. Faktisk havde 1/4 af de fynske hovedgårde i 1662 ikke engang 20 fæstegårde. Kronen bidrog selv til at løse dette problem ved de enorme krongodssalg efter svenskekriegen, der på Fyn bragte kronens andel af bøndergårdene ned fra 34% i 1660 til 25% i 1682. I løbet af 1700-tallet afvikledes det sidste krongods på øen. Omkring 1770 var de nu 123 hovedgårde nået op på et gennemsnit af 50 fæstegårde pr. hovedgård, ligesom der var sket en kraftig udjævning af fæstegodsfordelingen. Det var nu kun hver tolvte hovedgård, der havde under 20 fæstegårde.

For en række hovedgårde gør fælles ejerforhold det umuligt at fastlægge bøndergodset for hver enkelt hovedgård, men separate angivelser haves dog for 100 hovedgårde i 1662 og 103 omkring 1770.

Antal fæstegårde pr. hovedgård (hovedgd. i %):

Gårde:	0-9	10-19	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70-79	80-89	90-99	100-
1662	11%	14%	24%	13%	9%	9%	4%	7%	1%	3%	5%
0.1770	5%	3%	13%	17%	28%	13%	8%	2%	7%	-	5%

Medens hveranden hovedgård i 1662 havde under 30 fæstegårde, så gjaldt det o. 1770 kun hver femte. Omvendt havde o. 1770 58% af hovedgårdene fra 30-59 fæstegårde, medens det kun gjaldt 31% i 1662. Denne strukturforandring i godsopbygningen skal utvivlsomt ansues som en tilpasning til det nye skattesystems arrangeringskrav, der ligeledes stemte godt overens med den øgede vægt på hoveri og hovedgårdsdrift i 1700-tallet.

Da kronen samtidigt havde indført kontrol med oprettelsen af nye hovedgårde, blev det i hovedsagen de bestående anlæg, der måtte tilpasses de nye krav. Indførelsen af stamhusbegrebet sikrede tillige en stor del af godserne en øget stabilitet. Sammenhængen fremstår tydeligere, når de 103 hovedgårdes fæstegods hartkorn o. 1770 stilles op:

Hovedgårdenes fæstegods i tdr. hartkorn:

Tdr.htk.:	0-99	100-149	150-199	200-249	250-299	300-349
Ant.hovedgd.:	9	4	2	27	20	14
Tdr.htk.:	350-399	400-499	500-599	600-		
Ant.hovedgd.:	8	2	7	10		

Det markante skel ved de 200 tdr. htk. er samtidig kravet til en skattefri hovedgård. Tre ud af fem hovedgårde var faktisk tilpasset en struktur med fra 200 til 349 tdr. htk. fæstegods, der synes at udgøre en art standardmodul. Ligesom kun få hovedgårde nåede over 60 tdr. htk. hovedgårdsjord var det usædvanligt, at det tilliggende fæstegods nåede op over 60 gårde, og kun ganske få hovedgårde nåede et fæstegods på 100 bøndergårde og derover.

Øens storgodser, grevskaberne og baronierne måtte derfor nødvendigvis sættes sammen af flere af disse normalenheder. Grevskaberne Muckadell, Brahesminde, Gyldensteen og Wedellsborg bestod således hver af 4-6 godser, samlede ved arv, giftermål eller køb, medens grevskabet Tranekær, der oprettedes i 1672 af det tidligere Tranekær Len med i alt 2599 tdr. htk. satsede på oprettelsen af en række store avlsgårde indenfor godskomplekset. Medens et grevskabs oprettelse normalt fordrede 2500 tdr. htk., kunne et baroni anlægges på 1000 tdr. htk. Også baronierne på Fyn består imidlertid som hovedregel af 2 eller 3 godser, med Holckenhavn (og Fjellebro) som undtagelser. Til et stamhus krævedes blot 400 tdr. htk. (hovedgårdsjord og bondejord) og her kunne en række enkeltgodser altså gøre sig gældende, men også blandt stamhusene er der dog en række eksempler på sammenbragte godser på 2-3 eller endog 4 hovedgårde.

Disse forhold synes atter at vidne om, at tilpasningen til det nye stamhussystem, der kunne betrygge de opnåede besiddelser, ligeledes måtte foregå på de bestående byggeklosters præmisser.

Blandt de 9 private godser med over 80 fæstegårde i 1662 var der 3 tidligere krongodser (Harritslevgård, Brahetrolleborg og Valdemarsslot). Endvidere to storgodser oprettede af Jørgen Brahe først i 1600-tallet (Brahesborg og Hvedholm), de ligeledes sent opbyggede godser Ravnholt og Egeskov, medens kun Hvidkilde og Wedellsborg allerede var betydende private besiddelser i middelalderen. For Wedellsborgs vedkommende nåede fæstegodset sidst i 1400-tallet et niveau af 250 vestfynske gårde, men talrige arvedelinger bragte bøndergodset ned på blot 59 tdr. htk. i 1659, herefter skete genopbygningen hurtigt. En række godser havde faktisk tidligere nået over 100 fæstegårde, således Løgismose i 1400-tallet, Hesselagergård i 1500-tallet og Kørup først i 1600-tallet, men i alle disse tilfælde splittedes godskoncentrationerne atter.

Med undtagelse af Brahesborg og Ravnholt var de øvrige 7 storgodser i 1662 stadig i storgodsklassen med over 70 fæstegårde hver o. 1770, men hertil kom yderligere en række frasolgte kronejendomme som Tranekær, Hagenskov og Juelsberg og nyopbyggede storgodser som Dallund, Langesø og Broholm.

De små godser med en lille hovedgårdsmark og få fæstegårde (under 20) må opfattes som et relikv af det senmiddelalderlige væbnergårdssystem. Blandt 27 sådanne gårde i 1662 var de 6 hjemmehørende på Langeland. I 1770 eksisterende sådanne hovedgårde stort set ikke længere på hovedøen. De to eneste eksempler er Orelund og Risinge (opr. henholdsvis o. 1550 og 1661). På Langeland var der derimod stadig 7 hovedgårde af denne type (Biskopstorp, Lykkesholm(L), Brøløkke(L), Møllegård, Skovsgård og Skovsbo(L)). Bemærkelsesværdigt nok synes ingen af disse hovedgårde nogensinde at have opnået et niveau på mere end 20-22 fæstegårde. Fænomenet skattepligtig (=ikke komplet) hovedgård var således ikke ukendt i 1700-tallet. En hovedgård som Risinge opnåede faktisk aldrig sædegårdsfrihed.

Harritslevgård. Udflyttet landsbyhovedgård ved vandløb. Havde to møller. Ejerlavet omsluttede til sidst landsbyen Harritslevs jorder fuldstændig.

Før 1662 haves kun spredte oplysninger om fæstegodset til de enkelte hovedgårde. Der er dog ingen tvivl om, at det gennemsnitlige tilliggende til de enkelte hovedgårde var væsentligt mindre o. 1550. Da kronen ved reformationen kom i besiddelse af kirkens gods, nåedes for Fyns vedkommende et niveau af 50-55% af øens gårde. Som følge af godshandler med adelen, hvor kronen bortmageskiftede gods på Fyn til fordel for gods i andre landsdele, var kronens andel af de fynske bøndergårde i 1660 nået ned på 34%. Da antallet af adelige hovedgårde stort set var konstant i samme periode, må det gennemsnitlige antal fæstegårde pr. hovedgård o. 1550 have ligget på ca. 30 mod 39 i 1662 og 50 o. 1770. Samtidig voksede hovedgårdsmarkerne til det dobbelte eller tredobbelte niveau.

Som vist fandtes der også før 1662 en række storgodssamlinger på et niveau af 100 fæstegårde og derover, men som følge af især arvedelinger splittedes disse godser som hovedregel op igen. Kun klostrenes ladegårde, bispens og kronens len fungerede i praksis som udelelige komplekser, hvilket naturligvis er baggrunden for, at det netop fortrinsvis er på disse godskomplekser, vi finder de få virkelige stordrifter omkring 1500. Andelen af smågodser med et tilliggende på under 30 eller endog under 20 fæstegårde må derfor naturligvis have været væsentligt højere i 1400-1500-tallet. Fra anden halvdel af 1500-tallet haves oplysninger om fæstegodset til 10 af undersøgelsens hovedgårde. Heraf havde fire 50-60 fæstegårde (Skovsbo(F), Brahesholm, Fårevejle og Holckenhavn), medens de resterende seks havde fra 5 til 30 fæstegårde (Damsbo, Langesø, Egeskov, Klingstrup, Ørbækklunde og Ravnholt).

Fra 1550 over 1660 til 1770 steg det gennemsnitlige antal fæstegårde pr. hovedgård som nævnt fra omkring 30 over 39 til 50 fæstegårde omkring 1770. Samtidig voksede hovedgårdsmarkerne, og det blev afgørende at få samlet fæstegodset omkring hovedgården, tildels af hensyn til skatteprivilegierne, men især for at kunne drage nytte af bøndernes hovarbejde. I undersøgelsen er som et groft mål for fæstegodsets fordeling angivet, hvor mange bebyggelser fæstegårdene fordelte sig på. Herved bliver det altså muligt at angive det gennemsnitlige antal fæstegårde pr. bebyggelse for hovedparten af vore 123 hovedgårde. I skovegne vil der på grund af den spredte bebyggelse være en tendens til et lavt antal fæstegårde pr. bebyggelse, men trods alt synes denne forskel mellem skov- og sletteegne kun at have en begrænset indflydelse på statistikken.

I 1662 er det muligt at beregne antallet af fæstegårde pr. bebyggelse for i alt 92 hovedgårde og o. 1770 for 98 af vore 123 hovedgårde. I 1662 var det gennemsnitlige antal gårde pr. bebyggelse 4,1. For 27 hovedgårdes vedkommende var det under 2,5 gårde pr. bebyggelse - altså en meget stærk spredning af fæstegodset, medens 9 hovedgårde med 7 eller flere fæstegårde pr. bebyggelse havde opbygget et langt bedre samlet gods kompleks. Det er karakteristisk for de 27 hovedgårde med spredt bebyggelse, at det i alt overvejende grad er de små godskomplekser, der optræder her. Gennemsnitligt havde de 27 hovedgårde kun 20 fæstegårde pr. hovedgård og kun tre hovedgårde i denne gruppe (Vejrupgård, Fårevejle og Hjortholm med hver 43-48 fæstegårde) nåede over gennemsnittet på 39 fæstegårde. Blandt de 9 hovedgårde med et godt samlet gods kompleks var storgodserne Valdemarslot og Hvedholm, og desuden en række gårde som Hesselagergård, Mullerup, Flintholm og Gelskov, der tidligere havde indgået i meget store godskomplekser. I gennemsnit var der i 1662 65 fæstegårde pr. hovedgård i denne gruppe, men det er dog karakteristisk at 4 af de 9 hovedgårde havde et fæstegods under gennemsnittet (Vejlegård 19 fæstegårde, Flintholm 25, Gelskov 18 og Klingstrup 33). Disse 4 hovedgårde havde stort set samlet deres fæstegods i en eller to landsbyer op til hovedgården. For Klingstrups vedkommende var godsopbygningen sket i 1600-tallets første halvdel, medens de resterende 3 godser synes at have eksisteret som sluttede godser allerede i 1500-tallet og måske før, eftersom alle har middelalderlig oprindelse. Vejlegårds 19 gårde var fordelt med 13 gårde i Vejle By og 6 gårde i Lumby, nogle kilometer derfra. De sidste 6 gårde udgjorde oprindeligt et lille gods kompleks Lumbygård, der nu var inddraget som fæstegods under Vejlegård.

Det antages ofte, at godskomplekser bestående af en hovedgård med en tilhørende hel eller halv landsby har været almindelige i 1200-1300-tallet, men undersøgelsens resultater peger på, at denne hovedgårdstype stort set ikke fandtes i 1500-1600-tallet, med enkelte undtagelser. Almindeligvis havde de små godser tillige det mest spredte fæstegods og storgodserne - skabt af kapitalstærke godsopkøbere - tillige det bedst samlede fæstegods. Denne tendens slår yderligere igennem frem til 1770.

De 98 hovedgårde med oplysninger om gårdtal pr. bebyggelse omkring 1770 havde i gennemsnit 5,1 gård pr. bebyggelse eller altså 1/4 mere end i 1662. En del af forklaringen er naturligvis det øgede antal fæstegårde pr. hovedgård (fra 39 til 50), men hertil kommer den bedre arronderede struktur, der ledsagede 200 tdr. hartkornkravet til komplette hovedgårde. I 1770 var der blandt de 98 hovedgårde kun 12 med meget spredt fæstegods (under 2,5 fæstegårde pr. bebyggelse). Med kun 29 fæstegårde pr. hovedgård hørte de 12 absolut til blandt de mindre godser (Fårevejle, Nedergård, Lykkesholm(L), Broløkke(L), Skovsbo(L), Hjortholm, Sellebjerg, Vejrupgård, Blangstedgård, Risinge, Hindemae, Margård) og ikke overraskende havde hovedparten af disse godser også et spredt beliggende fæstegods i 1662. Ikke færre end seks af de tolv hovedgårde lå på Langeland, der også på denne vis markerer sig som et område med en arkaisk godsstruktur. Antallet af godser med et godt samlet gods kompleks (fra 7 til 15 gårde pr. bebyggelse) var o. 1770 steget til 20, der med gennemsnitlig 51 fæstegårde pr. hovedgård ikke adskilte sig fra det totale gennemsnit af fæstegods på denne tid. Udviklingen synes derfor snarere at afspejle den tiltagende arrondering af fæstegodset mellem 1662 og 1770.

De godt arronderede godser o. 1770 var Søholm, Brahesholm, Hesselagergård, Holmegård, Vestergård, Dalum Kloster, Ålykkegård, Arreskov, Lundegård, Gelskov, Hvedholm, Damsbo, Nakkebølle, Vejlegård, Rødkilde, Sandholt, Egebjerggård, Egeskov, Holckenhavn og Søbysøgård.

Egalisering af fæstelandsbyerne.

Den tiltagende samling og arrondering af fæstegodset omkring hovedgården ledsagedes af egalisering af gårdgrupper eller hele landsbyer, hvor dette var muligt. I 1682 var 1/4 af de fynske landsbyer egaliseret. Frem til udskiftningstiden 100 år efter øgedes aktiviteten på dette felt, således at 56% af de fynske landsbyer gennemløb en eller flere egaliseringer i perioden 1500 til 1800. En tilsvarende udvikling kan iagttages, når talen er om egaliserede gårdsgrupper (min. 3 gårde, der er gjort lige store på jord og afgifter) på hovedgårdens fæstetilliggende. I undersøgelsen er det - hvor muligt - angivet hvor mange samlinger af gårde (min. 3 pr. bebyggelse) der fandtes på den enkelte hovedgårds gods, og hvor mange af disse gårdgrupper, der var egaliserede.

For 1662's vedkommende haves de relevante oplysninger for 91 hovedgårde (tallene for Langeland mangler, ligesom en række af vore 123 hovedgårde ikke var oprettede i 1662, endelig findes der for en række hovedgårde kun samlede tal for det større gods kompleks, gården indgik i). I gennemsnit havde disse hovedgårde 4,6 gårdsamlinger pr. hovedgård, hvoraf de 25% var egaliserede. Mere end to egaliserede gårdsamlinger havde kun 12 hovedgårde, hvoraf de ni havde 3 eller 4 nemlig Skovsbo(F), Broholm, Boltinggård, Brobygård, Hvedholm,

Gyldensteen, Lehnkov, Egeskov og Tybrind. Over dette niveau lå Kærsgård med 5, Brahetrolleborg med 5 og Dalum Kloster med hele 9 egaliserede gårdsamlinger. De to sidste tidligere klosterladegårde startede allerede på deres egalisering i senmiddelalderen, og det er i det hele typisk, at egaliseringerne frem til 1660 fortrinsvis foregik på kirke- og krongodset. Efter 1660 overgik initiativet klart til de private godsejere. Egaliseringen blev et naturligt led i godsopbygningen, arronderingen og det øgede hoveribehov.

Omkring 1770 haves oplysninger om gårdgrupper og egaliseringer for 102 af vore 123 hovedgårde. De 102 hovedgårde havde i gennemsnit nu 5,1 gårdgrupper pr. hovedgård - en naturlig konsekvens af godssamlingen i den mellemliggende periode. Af disse var hele 63% nu egaliserede. Det var med andre ord blevet det almindelige, at gårdgrupper var egaliserede. Egaliseringen var nu slået fuldstændigt igennem på en lang række godser. Af godser med 4 gårdsamlinger og derover og med samtlige gårdsamlinger egaliserede kan nævnes: Krumstrup, Vejstrupgård, Steensgård(L), Nislevgård, Lundegård, Fjellebro, Vejlegård, Jerstrup, Egeskov, Lykkesholm(F) og Ravnholt, der fortrinsvis hører hjemme i gruppen af middelstore godser. På en lang række godser stod egaliseringen dog endnu forholdsvis svagt. Følgende 7 godser havde således minde end 1/3 af deres (mindst 3) gårdgrupper egaliserede: Brahesborg, Billeskov, Skovgårde, Christiansdal, Brobygård, Sparretorn, Hindsgavl. Det er karakteristisk, at fem af disse godser ligger i de vestfynske Båg og Vends herreder, hvor rigeligt fæstegods pr. hovedgård formentlig har gjort det mindre nødvendigt med en stram regulering af fordelingen af hoveri og afgiftsbyrden.

Lykkesholm. Selvstændigt storgods "Magelund" allerede i middelalderen. Nu i fælleseje med Ravnholt.

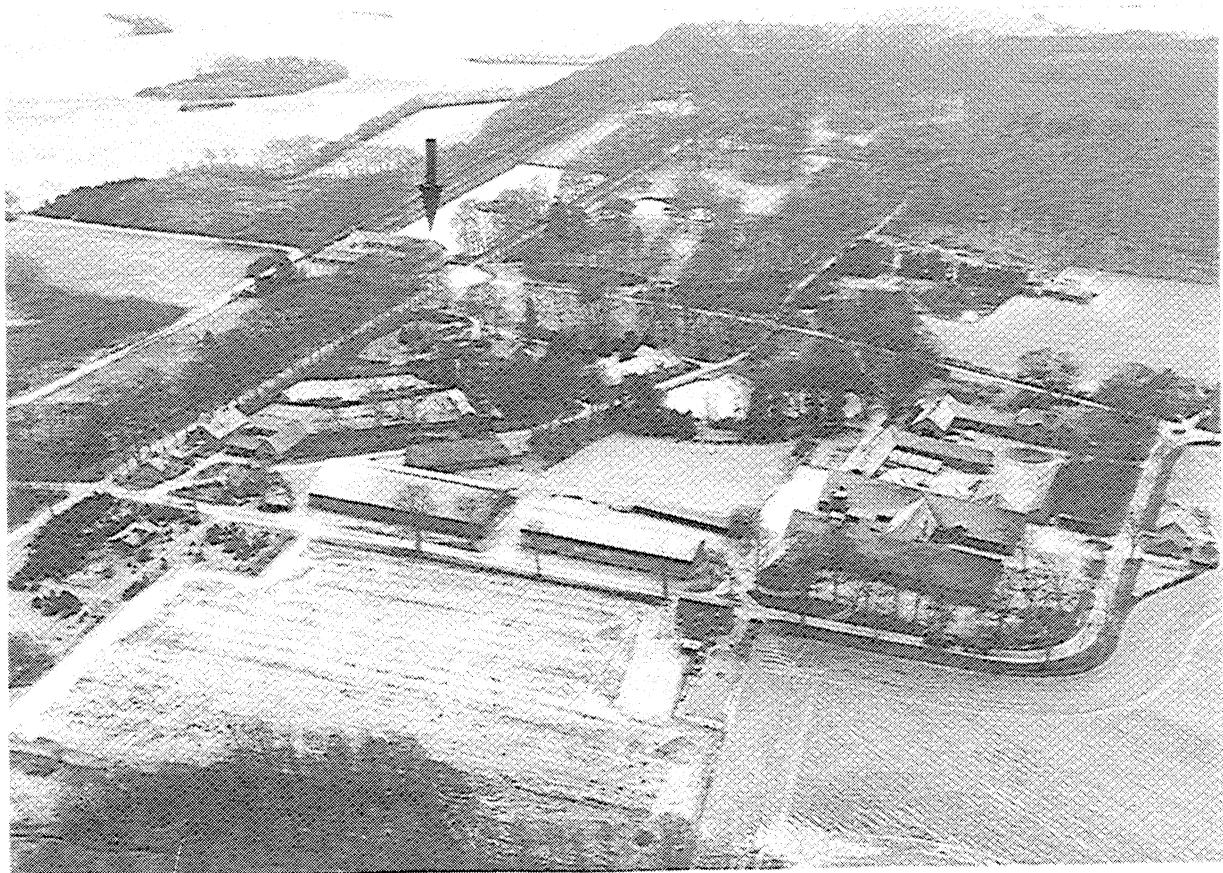
Udskiftningen betød en gunstig mulighed for at få egaliseret endnu resterende gårdgrupper, og o. 1840 viser det sig da også, at egaliseringsprocenten nu er nået op på 78% af alle gårdgrupper. Skønt en række godser nu havde frasolgt deres fæstegods helt eller delvis, var hovedparten af godserne dog fortsat stort set intakte. Følgende hovedgårde med 4 gårdsamlinger og derover havde samtlige gårdsamlinger egaliserede: Østergård, Lundsgård, Hesselagergård, Steensgård(L), Fårevejle, Nedergård, Hjortholm, Lundegård, Brobygård, Uggerslevgård, Margård, Langesø, Erholm og Søndergårde, Juelsberg, medens yderligere en lang række godser havde 80% og derover egaliseret: Scheelenborg, Broholm, stamhuset Molkenborg, Tranekær, Nislevgård, Hvedholm, Gyldensteen, Oregård, Kørup og Egebjerggård, baroniet Lehn, Holckenhavn, Lykkesholm(F), Hellerup og Ravnholt.

I grel modsætning til disse velordnede godser fandtes der stadigvæk på Vestfyn storgodser som Brahesborg, Hagenskov og Hindsgavl, hvor egaliseringer stort set ikke forekom, men det hørte dog nu klart til undtagelserne. Samtlige disse godser havde i 1770 et rigeligt antal hovbønder i forhold til hovedgårdsejerlavet, hvilket formentlig har mindsket behovet for egaliseringer som et middel til mere ligelig fordeling af hovbyrden.

Samtidig med denne stærke bevægelse mod godssamling, arrondering og egalisering i 1600-1700-tallet, cementeredes en lang række godsers status som stamhuse, baronier og grevskaber, og godserne begyndte tillige at gøre sig gældende på kirke, skole og hospitalsområdet.

Forholdet til kirkerne.

Under enevældens første årtier blev det almindeligt at sælge sognekirker med tilhørende "jus patronatus", der især bestod i retten til at stille med en kandidat, når præste- og degneembeder stod ledige. Med patronatsretten fulgte indtægten fra kirkens trediedel af tienden og indtægter fra de jorder eller gårde, der var tillagt kirken. Til gengæld for disse indtægter påtog den nye kirkeejer sig vedligeholdelsen af kirken. Jus patronatus kunne omregnes i betydelige hartkornsindtægter, og interessen for disse indtægter er formentlig blevet skærpet i forbindelse med hartkornskravene til oprettelse af majorater i enevældens første årtier.

Glorup. Glorup byggede Svindinge Kirke i 1570erne og nedrev den gamle på "Kirkeløkken".

Allerede før 1660 var godt en snes af vore 123 hovedgårde i besiddelse af patronatsret. Fra 1630 til 1658 fik Løgismose, Brahesborg, Mullerup, Holstenschus, Hvedholm, Billeshave, Bjørnemose, Lykkesholm(F), Ravnholt og Ørbæklunde hver patronatsret til deres sognekirke, medens Valdemarsslot som en særlig begunstiggelse fik patronatsretten til alle tre kirker på Tåsinge. Allerede i 1500-tallet blev Brahetrolleborg, Sandholt, Kørup, Oregård, Egeskov og Klingstrup tildelt patronatsret til deres sognekirker, medens Hesselagergård, Glorup og formentlig Fjellebro ses at have patronatsret i 1500-tallet. Muligvis endnu ældre er Hvidkilde og Søbysøgårds patronatsrettigheder til deres sognekirker, medens Wedellsborg er i særklasse ved inden 1572 at være i besiddelse af patronatsret til hele fire kirker (Føns, Ejby, Ørslev, Husby).

Før 1660 var tildeling af patronatsret en særlig begunstiggelse, der normalt kun omfattede hovedgårdens egen sognekirke. Anderledes efter 1660, hvor kirker af og til blev solgt i bundter ofte til videreforhandling og mageskifte. I 1671 købte amtmand Erik Steensen således 6 kirker til det lille vestfynske gods Skovgårde. Udover sognekirken Søby tilkøbtes nabosognene Turup, Ørsted og Søllested samt to nordfynske kirker Uggerslev og Ueberud. Formentlig skulle kirkerne bruges til videreforhandling, i hvert fald havde Skovgårde i 1755 kun Søby og Turup Kirker tilbage. Denne politik medførte, at mange hovedgårde mistede muligheden for at komme i besiddelse af deres sognekirke, mest udpræget på Langeland, hvor grevskabet Tranekær kom i besiddelse af alle øens 14 sognekirker, medens grevskabet Wedellsborg fra 1678 til 1698 øgede deres bestand fra 4 til 10 sognekirker. Mere end 3 kirker købte i øvrigt udover de hidtil nævnte Scheelenborg (4 kirker på Hindsholm i 1678), Rygård (7 kirker 1678-78), Nislevgård (4 kirker 1685-96), Dalum Kloster (6 kirker 1682-96), Brahetrolleborg (foruden to sognekirker, yderligere tilkøbt 4, 1672-1676), Holstenschus (foruden sognekirken yderligere 8 kirker, 1674-76), Jerstrup (4 kirker, 1687), Oregård (foruden sognekirken yderligere tilkøbt 8 kirker, 1678-79), Erholm (4 kirker, før 1761), Juelsberg (4 kirker, 1690 og senere).

Det var således typisk i de 30 år fra 1670 til 1700, at kronens patronatsret afhændedes, tilsyneladende vilkårligt, til hvem der havde lyst og råd til at købe. Ved indbyrdes handel godserne imellem lykkedes det dog for de fleste større godser at komme i besiddelse af deres sognekirke og eventuelt en nabokirke eller to, medens mange mindre godser aldrig kom i besiddelse af patronatsret. Udover de langlandske hovedgårde, hvor grevskabet blokerede, drejer det sig om 25-30 hovedgårde på Fyn. Mest bemærkelsesværdigt er det, at en hovedgård kunne have kirken som umiddelbar nabo, men alligevel ikke patronatsretten til den, således som det er tilfældet for Vejstrupgård og Sandagergård.

Skoler og hospitaler.

Godsernes virksomhed på skole og hospitalsområdet forekommer kun spredt og tilfældigt oplyst i materialet. Det fremgår dog tydeligt, at der var tale om en stigende aktivitet på dette område. Hesselagergård synes også på dette felt at have gjort en pionergerning ved at oprette skole og hospital sidst i 1500-tallet. I løbet af 1600-tallet oprettede Arreskov, Fjellebro, Klingstrup, Ørbæklunde og Hvedholm hospitaler, men det er først i 1700-tallet, at hospitalsoprettelsen bliver almindelig på de fynske godser. Omkring 1700 markeres dette udmærket af oprettelsen af 6 hospitaler på Holstenschus og Langesø godser. På tilsvarende vis kendes kun få eksempler på godsskoler i 1600-tallet (Ørbæklunde, Løgismose) men sidst i 1600-tallet indrettede Brahetrolleborg 5 skoler på baroniet og indvarslede således øget aktivitet på dette område i det følgende århundrede.

Det vil dog kræve nøje studier af godsarkiverne for at give et rimeligt præcist billede af godsernes aktivitet på dette område.

Kirker, hospitaler og skoler afrunder billedet af 1700-tallets omdannelse af landets administration, baseret på "godskommuner".

Fra gods til avlsgård. Ca. 1800 til efter lensafløsningslovene fra 1919.

Skønt statsmagten siden 1760-erne støttede afviklingen af fæstevæsenet, skulle der dog gå mere end 150 år før de sidste rester heraf forsvandt. Årsagen hertil var naturligvis, at man veg tilbage for tvangsforanstaltninger og direkte indgreb i godsejernes ejendomsret. På forskellig måde opmuntrede staten dog med en "gulerodspolitik" til fremme af den ønskede udvikling. En af de bedste "gulerødder" var øjensynlig adgang til udvidelse af hovedgårdsjorden på bøndergodsets bekostning. Siden 1682 havde staten med varierende styrke opretholdt et forbud mod inddragelse af bondejord under hovedgårdsdrift, men dette forbud lempedes af og til for at opnå en ønsket udvikling på andre felter. I 1787 tillodes det hovedgårdene at inddrage fæstejord af hensyn til fredning og opelskning af skov. Ved udskiftningen måtte den gamle "fælles ejendomsret" til bondeskovene (overskoven

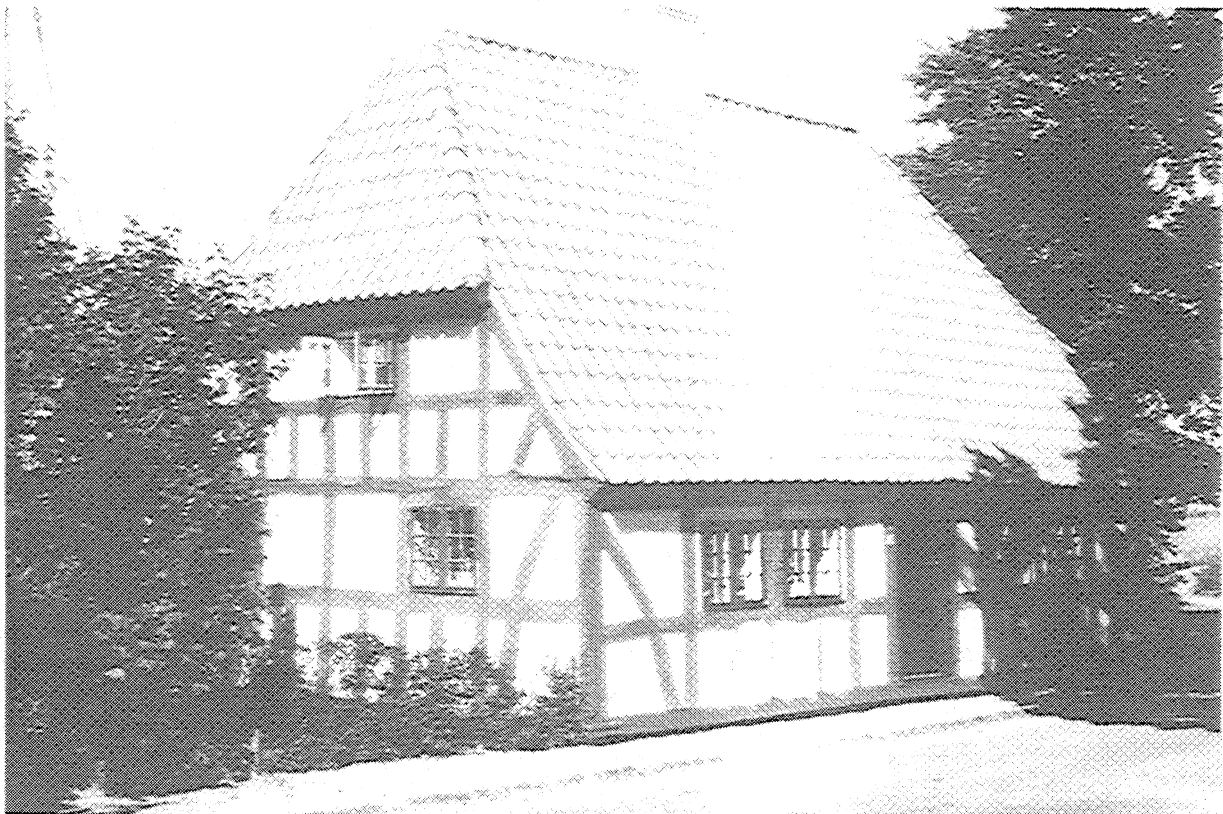
herremandens, underskoven bøndernes) ophøre, og følgen blev da øjensynlig at en mængde bondeskove på det skovrige Sydøstfyn blev til godsskove. Mange hovedgårde fik herved en ejendommelig splittet jordstruktur, hvor der ud over hovedgårdsparcellen blev drevet en række skove som separate ejendomme (enemærker) spredt ud på det tidligere bøndergods. Udskiftningen sikrede med andre ord i mange områder hovedgårdenes næsten totale dominans på skovområdet.

For at fremme afviklingen af hoveriet tillod staten i 1792 en begrænset indlemmelse af fæstejord ved oprettelsen af avlsgårde på hovedgårdsparceller. Forudsætningen var imidlertid, at de nye avlsgårde blev drevet uden hoveri. Netop omkring 1800 oprettes i overensstemmelse hermed mange nye avlsgårde, der øgede hovedgårdenes dyrkningspotentiale ganske betydeligt. Ved senere frasalg af avlsgårdene er det sluttelige resultat af denne politik for en række hovedgårdes vedkommende dog blevet en forminskelse af hovedgårdsejerlavet.

Fra 1813 gav en total afløsning af hoveriet et gods ret til at indlemme bondejord svarende til højst 1/3 af hovedgårdsjorden, og i 1838 nedsattes kravet endda til kun at være en delvis afløsning af hoveriet.

I 1861 blev guleroden anvendt for at fremme frasalg af fæstegodset, idet man fik ret til at inddrage jord under hovedgården svarende til 1/9 af det bortsolgte hartkorn. Dette åbnede for mange hovedgårdes vedkommende betydelige muligheder for store udvidelser.

Endelig betød 1800-tallets storstilede inddæmningsarbejder meget for en række kystskovgårdes arealudvidelser. Medens lovgivningen således - med de nævnte undtagelser - søgte at hindre hovedgårdenes fortsatte ekspansion, var der ganske gode muligheder for at formindske og helt udparcelere hovedgårde. Fra 1819 krævedes dog opretholdelsen af en hovedparcel på mindst 60 tdr. land (boniteret jord). Det nedsattes i 1906 til 40 tdr. land (boniteret jord). En række hovedgårde blev faktisk allerede på reformtiden udparceleret til ukendelighed.

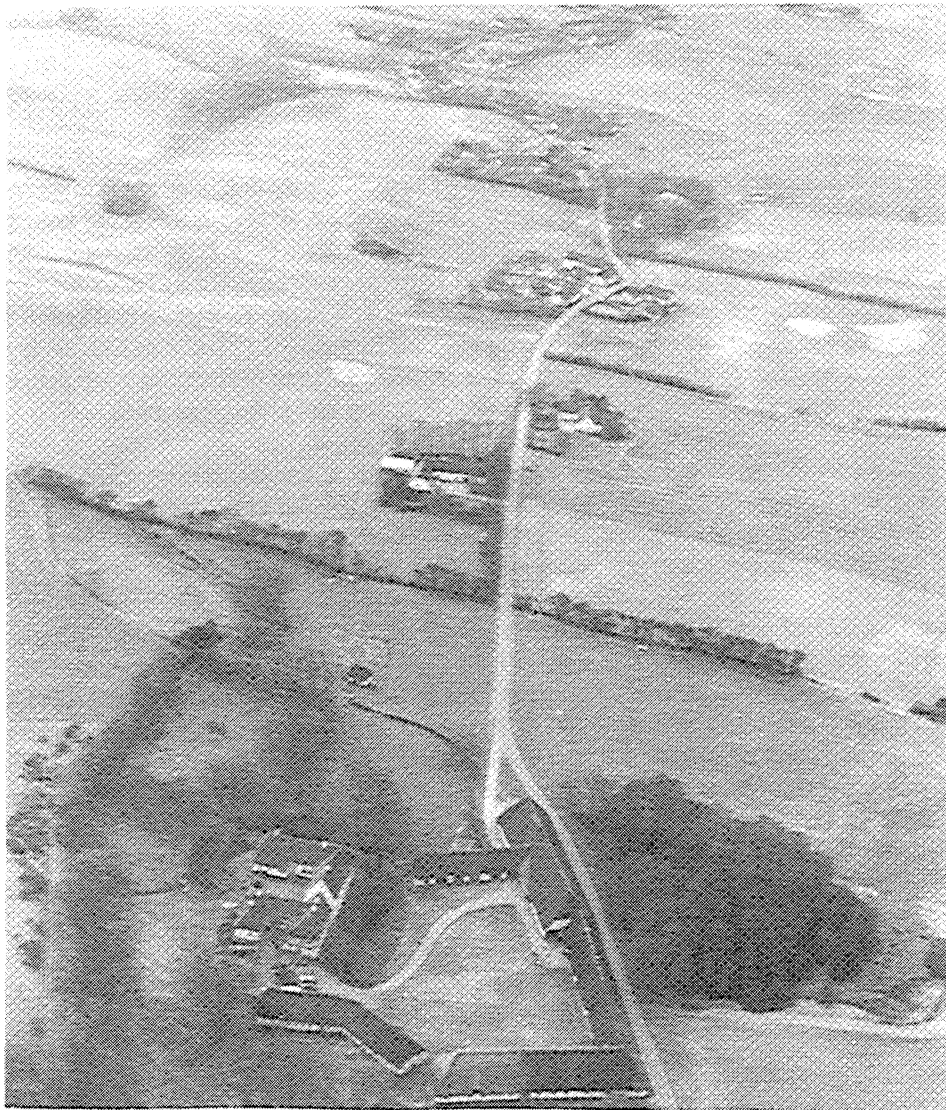
Hospitalet i St. Viby. Oprettet af Broløkke i 1700-tallet.

Et særligt problem udgjorde lenene og stamhusene, der først i 1850-erne fik generel mulighed for at frasælge fæstegodset fra de bundne besiddelser. I 1919 åbnedes mulighed for at afløse len og stamhuse, således at de overgik til fri ejendom mod at betale 1/4 af værdien af jordegods og kapital samt fuld erstatning overlade 1/3 af jorden til staten. Det sidste især af hensyn til muligheden for at oprette kolonier af husmandsbrug. Trods megen polemik blev lensafløsningsloven faktisk ført ud i livet. Mange hovedgårde klarede dog "frisag" for kravet om udlæg af 1/3 af deres jord ved enten at ofre én af godsets hovedgårde eller opkøbe jord til formålet endda i andre landsdele. Den største husmandskoncentration på Fyn ligger i Flødstrup sogn ved Nyborg. Den er skabt ved to af Hindsholms godsers, - baroniet Scheelenborg og stamhuset Hverringes, opkøb af hovedgården Rørbæk og avlsgården Hannesborg med henblik på at sikre deres egne besiddelser mod husmandsudstyknings. Således "flyttedes" et halvt hundrede husmandsbrug fra Hindsholm til Østfyn.

Ligeledes i 1919 kom loven om det resterende fæstegods tvungne overgang til selveje. I alt væsentligt afvikledes de sidste rester af fæstegårdssystemet derfor i 1920-erne, omend gårde beliggende på hovedgårdsparcer stadig kunne volde problemer. Disse er stadig fæstevæsenets sidste bastion.

Lovkomplekset markerer tillige ophøret af hovedgårds-epoken i lovgivningsmæssig forstand. Fremover var hovedgårdene at regne for landbrugsejendomme - ganske vist store - underkastet samme vilkår for udstykninger og sammenlægninger som andre landbrugsejendomme.

I det følgende skal vi se, hvorledes det gik vore 123 hovedgårde i denne epoke, hvor godssystemet afvikledes og stordriften styrkedes på en og samme tid.

Østrupgård (Håstrup sogn). Hovedgården overgik til fri ejendom i 1927 og blev udparcelleret i 24 statshusmandsbrug.

Udviklingen i hovedgårdenes areal.

På grund af problemer med skovenes inddragelse eller ej i arealtallene, oprettelse af mere eller mindre selvstændige avlsgårde, og den fragmenterede jordstruktur er det ofte vanskeligt at give et sikkert bud på hovedgårdenes arealudvikling fra ca. 1800 (hovedgårdsejerlavets areal) til 1985 (jord drevet under ejendommen), men støttet til viden om væsentlige ændringer i besiddelsen og hartkornstallenes udvikling er det dog som oftest muligt groft at angive, om ejendommen er formindsket (evt. helt udparcelleret), uforandret, forøget eller meget forøget (over 50% udvidelse siden 1800). En række hovedgårde har gennemløbet en udvikling med skiftevis forøgelse og mindskning af arealet, men her er det udelukkende det foreløbige slutresultat (o. 1985), der sammenlignes med situationen omkring 1800.

Kun 19 ud af de 123 hovedgårde skilte sig af med hovedparten eller alt deres fæstegods i selve reformtiden (1770-1800). Hovedparten af disse var små godser, og størsteparten var placeret på Nord- og Vestfyn (Ulriksholm, Løgismose, Søholm, Orelund, Ørritslevgård, Lindved, Blangstedgård, Rugård, Elvedgård, Sandagergård, Fraugdegård, Sanderumgård), hvor hovedgårdsdriften aldrig havde stået stærkt. På det godsrige Sydøstfyn var det kun smågodser som Rynkebygård, Krumstrup, Vejstrupgård, Boltinggård, Nordskov og Vejlegård, der opløstes så tidligt. Hertil kom endelig Skovsbo(L). I første halvdel af 1800-tallet afhændede yderligere 29 hovedgårde hovedparten af deres fæstegods, men endnu i 1850 var fæstegodset altså i vid udstrækning intakt på næsten 2/3 af de fynske hovedgårde. I anden halvdel af 1800-tallet afvikledes fæstegodset dog helt eller i hvert fald for hovedpartens vedkommende på yderligere 62 hovedgårde. Endnu i 1900-tallets første årtier afviklede en lang række af disse hovedgårde stadig fæstegods, ligesom de sidste 13 hovedgårde med et forholdsvis intakt fæstegods afvikledes på denne tid. De 13 hovedgårde tilhørte baroniet Scheelenborg (Scheelenborg og Brockdorff), stamhuset Lundsgård, grevskabet Wedellsborg (Wedellsborg, Tybrind, Sparretorn og Billeskov), grevskabet Muckadell (Arreskov, Brobygård, Ølstedgård, Gelskov), stamhuset Thorseng (Valdemarsslot) og stamhuset Hindsgavl. Det var således tydeligt i øens periferi, at fæstevæsenets sidste bastioner fandtes og naturligt nok på len og stamhuse.

Enkelte hovedgårde udparcelleredes helt eller i hvert fald ned til 1/3 og derunder af deres størrelse allerede på landboreformtiden. Således Vejlegård og Elvedgård. Yderligere 18 af vore hovedgårde kom siden til at dele samme skæbne. En række ofredes i forbindelse med lensafløsningen i 1919 (Uggerslevgård, Oregård, Nislevgård, Østrupgård (Håstrup sogn), Ølstedgård og Rørbæk), medens andre opkøbtes af udstykningsforeningen, opslugtes af Odenses forstæder, eller gradvis mistede tilliggendet (Dalum Kloster, Ålykkegård, Blangstedgård, Østrupgård (Østrup sogn), Harritslevgård, Vejrupgård, Billeshave, Lykkesholm(L), Dallund, Hindsgavl, Hvedholm og Søbysøgård). 1/6 af vore hovedgårde har således i høj grad mistet deres oprindelige stordriftspræg eller er i enkelte tilfælde endog helt ophørt med at eksistere som landbrugsejendomme.

Yderligere 23 hovedgårde synes at have mistet en betragtelig del af arealet, således at de i 1985 havde fra 1/3 til 3/4 af tilliggendet o. 1800 (Østergård, Skovsbo(F), Løgismose, Billeskov, Orelund, Skovgårde, Hagenskov, Anhof, Holmegård, Lindved, Lundegård, Nordskov, Nakkebølle, Rødkilde, Søbo, Egebjerggård, Jerstrup, Rugård, Sandagergård, Løjtved, Bjørnemose, Hindemæe og Hollufgård).

Omvendt har altså 2/3 af vore 123 hovedgårde omtrent bevaret deres tilliggende eller endog øget det ganske betydeligt. De største arealudvidelser synes naturligt nok at forekomme i skovegne, hvor især skovarealerne under hovedgårdsdrift vokser. Større udvidelse end 50% synes skønsmæssigt kun et dusin hovedgårde at have i denne periode. For Lykkesholm(F), Hellerup og Ravnholts vedkommende synes forklaringen afgjort at være inddragelse af fæstegods efter 1861-loven. For Holstenshus vedkommende er forøgelsen sket på skovarealer, medens Gyldensteen har inddæmnet sig til udvidelserne. Herudover har Hesselagergård, Rynkebygård, Vejstrupgård, Steensgård(L), Skovsgård, Ørbækklunde og Sanderumgård gennemført store udvidelser. Bortset fra Sanderumgård og Gyldensteen er det i amtets skovrige sydøstlige del, at de store udvidelser er sket.

Kreaturhold.

1800-tallet kom til at danne rammen om en voldsom forbedring af landbrugets produktivitet, såvel inden for agerbrug som husdyrbrug. Det mulige antal af køer var dog stadig afstemt i forhold til hovedgårdsejerlavets egne ressourcer. Som følge heraf synes hovedgårdenes kohold o. 1900 stort set at ligge på højde med besætningerne 100 år tidligere. For 22 hovedgårde (Ulriksholm, Scheelenborg, Brockdorff, Broløkke(F), Hverringe, Sellebjerg, Vejrupgård, Hesselagergård, Boltinggård, Rynkebygård, Fårevejle, Nedergård, Egeløkke, Broløkke(L), Rødkilde, Gyldensteen, Valdemarsslot, Hvidkilde, Skjoldemose, Hindsgavl, Rørbæk og Ørbækklunde) er det muligt

at sammenstille Gregers Begtrups oplysninger om besætningen o. 1804 med forholdene 100 år senere. Størrelsesmæssigt ligger de 22 hovedgårde noget over gennemsnittet, og det samme gør besætningerne. O. 1804 havde de 22 hovedgårde i gennemsnit 139 køer. 18 af de 22 gårde havde mellem 100 og 200 køer. Hundrede år senere havde gårdene i gennemsnit 126 køer. 16 af de 22 gårde havde fortsat mellem 100 og 200 køer. Besætningens størrelse er således forbavsende stabil, landbrugets fremdrift taget i betragtning. Forklaringen er formentlig, at køerne i mellemtiden var vokset betydeligt i vægt, foderforbrug og mælkeydelse, samtidig med at foderet stort set udelukkende måtte fremskaffes ved egen produktion, hvilket satte snævre grænser for det mulige antal køer pr. td. hartkorn. Endelig betød hoveriets afskaffelse, at hovedgårdene nu selv måtte skaffe foder til 20-30 arbejdsheste.

Omkring 1905 kendes koholdets størrelse på 107 af vore hovedgårde. Gennemsnitligt havde gårdene - pudsigt nok - 107 køer pr. gård. Ikke færre end 72% af gårdene samlede sig om en besætningsstørrelse på 50 til 150 køer. Med en besætning på 300 malkekøer topper Steensgård(F) skalaen. I forhold til gårdens 68 tdr. hartkorn burde koholdet egentlig have været det halve. Muligvis er der indgået et samarbejde med nabogården Østrupgård (Håstrup sogn)(ligeledes under grevskabet Brahesminde), der havde en forholdsvis lille besætning.

Sammenhængen mellem hovedgårdsejerlavets størrelse udtrykt i tønder hartkorn (ager og eng), og koholdet er i øvrigt indlysende:

Malkekøbesætninger o. 1905:

antal hovedgårde	hartkorns størrelse	køer pr. hovedgård	køer pr. 10 tdr. htk.
7	10-19	32	21
24	20-29	64	25
22	30-39	90	26
8	40-49	130	29
21	50-59	118	22
10	60-69	169	26
10	70-79	151	20
5	80-107	202	22
i alt 107	gennemsnit 45	gennemsnit 107	gennemsnit 24

Arreskov. Middelalderlig kongeborg anlagt som skovenestegård ved Fleninge - (nu Arreskov) Sø.

Spredningen i hovedgårdsejerlavenes størrelse spænder i et interval fra 1 til 7, og på tilsvarende vis er de største gårdes besætninger 7 gange større end de mindste gårdes. Med mindre variationer samler alle grupper sig omkring gennemsnittet med 24 køer pr. 10 tdr. htk., omend de enkelte grupper ikke er større end et enkelt abnormt tilfælde kan rykke resultatet. Med sine 52 tdr. htk. havde Østergård således ingen malkekøer, men ude lukkende ungkreaturer. Lovmæssigheden afspejler sig også i det forhold, at kun 13 af de 107 hovedgårde havde mere end 30 køer pr. 10 tdr. htk., og af disse havde kun to (Tranekær og Stensgård (F)) mere end 40 køer pr. 10 tdr. htk. Omvendt havde kun 7 hovedgårde mindre end 15 køer pr. 10 tdr. htk., hovedsagelig fordi man i stedet satsede på ungkreaturer.

Almindeligvis lå antallet af ungkreaturer på et niveau på under det halve af koholdet. For 41 af de 107 gårde, hvor besætningen kendes, havde man dog mere end 50% ungvæg (i forhold til antallet af malkekøer), og for 12 gårdes vedkommende (Østergård, Flenstofte, Løgismose, Fårevejle, Lundegård, Vejlegård, Margård, Elvedgård, Dallund, Hellerup, Ravnholt og Hindemae), nåede ungkreaturtallet op på 75% og derover, således at det tydeligvis har været et satsningsområde. Det er karakteristisk, at de 12 gårde tidligere er typebestemt som skov og enggårde. Ingen af de 12 gårde hørte til i korngårdsklassen. Formentlig er det store græsningsressourcer, der således er søgt udnyttet til fedekvægsproduktion. I gennemsnit havde de 12 gårde således kun 17 køer pr. 10 tdr. htk., men til gengæld hele 21 ungkreaturer pr. 10 tdr. htk.. Udenfor dette mønster falder egentligt kun Fårevejle med sin besætning på 200 køer og 170 ungkreaturer. Det svarer til 24 ungkreaturer og ikke mindre end 28 køer pr. 10 tdr. htk.. Muligvis er det de store inddæmmede arealer ved hovedgården, der gør sig gældende.

I dag står de smukke staldbygninger fra 1800-tallet som hovedregel tomme. Egentlige besætninger findes kun på en håndfuld gårde. Muligvis for stedse er dette, måske det fornemste karakteristikum for herregårdenes placering i det danske landbrugssamfund, hermed forsvundet. En række karakteristiske staldbygninger kan dog stadig reddes.

Fra hovbønder til herregårdsbisser.

I løbet af 1800-tallet afvikledes hoveriet på hovedgårdene. Hovkarle og -piger afløstes af herregårdskarle og daglejere med fast tilknytning til herregården. Antallet af karle og daglejere o. 1905 kendes for 77 af vore herregårde. I gennemsnit havde de hver 20 karle og daglejere, som erstatning for de 37 hovbønder o. 1770. Til de 20 faste folk kom imidlertid malkepiger - ofte daglejernes koner - og et betydeligt antal sæsonarbejdere til roer og høst, ofte polakker. På Brahesholm havde man således 9 faste folk og 10 daglejere samt 18 polakker i roer og høst. På Sanderumgård havde man 5 faste folk, 9 daglejere og 16 polakker fra april til november. Det var dog sjældent, at antallet af polske løsarbejdere ligefrem oversteg antallet af fast mandskab. Med inddragelse af sæsonmandskab og malkekoner har det virkelige antal årsværk på avlsgården vel snarere ligget omkring de 30, hvis effektivitet givetvis i kraft af bedre hestekraft, begyndende mekanisering og måske bedre motivering har oversteget de 37 hovbønders o. 1770. Der var naturligvis en klar sammenhæng mellem herregårdens størrelse og mandskabsbehovet, men 4 ud af 5 hovedgårde havde dog fra 10 til 25 karle og daglejere ansat.

Fastansatte mandlige arbejdere på hovedgårdene o. 1905:

antal hovedgårde	tdr. htk.	folk pr. hovedgård	folk pr. 10 tdr. htk.
4	10-19	9	5.9
21	20-29	15	5.7
16	30-39	16	4.7
3	40-49	20	4.7
16	50-59	21	3.9
6	60-69	25	3.9
8	70-79	31	4.2
3	80-107	33	2.5
i alt 77	gns. 44	gns. 20	gns. 4.4

Der er som nævnt indlysende nok en naturlig sammenhæng mellem hovedgårdsejerlavets størrelse og arbejdskraftbehovet. Samtidig er det tydeligt, at arbejdskraftbehovet pr. 10 tdr. htk. er jævnt faldende med ejerlavenes størrelse, således at der bruges dobbelt så meget arbejdskraft på de mindste brug som på de største. Forholdet

minder slående om det tidligere konstaterede mønster i antallet af hovbønder pr. tdr. htk. i 1770. Forklaringen er muligvis, at en række basale funktioner skal dækkes på alle hovedgårde uanset størrelsen. Disse funktioner vil da komme til at veje tungest på de mindre gårde.

Omkring 1900 var hovedgårdene stadig blandt de største "industrier" på landet og mange steder faktisk de eneste større arbejdspladser. De sidste årtiers stadig mere effektive mekanisering kombineret med husdyrbrugets forsvinden på de store gårde har reduceret arbejdskraftbehovet til et minimum. I dag kan en enkelt eller nogle få mand passe korn- og frøavl på de fleste af vore hovedgårde. Stadig vidner randen af skovarbejderhuse rundt i hovedgårdsejerlavens periferi eller kolonier af landarbejderhuse op til avlsgårdene om hovedgårdene som store arbejdspladser, med egne boliger til arbejdsstyrken.

UNDERSØGELSENS RESULTATER I HOVEDTRÆK.

Hvad var en hovedgård?

En hovedgård var indtil 1849 grundloven, (på enkelte punkter helt frem til 1919) en landbrugsbedrift, hvortil der var knyttet privilegier. Dvs. dens ejer/besidder havde visse forrettigheder, først og fremmest skattefrihed og tiendefrihed, frem for fæstegårde og selvejergårde.

Privilegierne havde deres oprindelse i - og forklaredes overfor omverdenen først og fremmest med - at skattefriheden modsvarede adelens/ riddernes pligt til at yde militærtjeneste på egen bekostning. Siden pålagdes hovedgårdene en række administrative forpligtelser til gengæld for privilegierne. Ved grundlovens vedtagelse i 1849 knæsattes det princip, at alle skulle være lige for loven. Hovedgårdene mistede derved langt de fleste privilegier. De sidste blev afskaffet i 1919. Herefter havde begrebet hovedgård ingen reel betydning, og en 6-700årig institution i det danske samfund var nedlagt.

Kriterierne for hvilke gårde der kunne opnå hovedgårdsprivilegier har varieret meget igennem historien, således at man ikke til hver en tid har forstået det samme ved hovedgårdsbegrebet. I Fyns Amts hovedgårdsregistrering har man som udgangspunkt valgt at forstå hovedgårde som gårde der på landboreformtidspunktet o. 1800 i skriftligt materiale og på kort benævnes hovedgårde, og som i skattemæssig vurdering takseredes til 20 tønder hartkorn eller derover. (Se nøgle, skema 4, 2. afsnit). 123 gårde faldt ind under undersøgelsens definition af hovedgården. Blandt dem som faldt udenfor er Søgård, Marienlund, Minendal og Barløsegård.

Kontinuitet og brud i hovedgårdenes historie:

Hovedparten af de undersøgte hovedgårdsanlæg er grundlagt i middelalderen. Mange hovedgårde er i tidens løb blevet flyttet, ligesom bygningsmassen naturligvis er blevet fornyet i århundredernes løb. For flertallet af de i dag bevarede gårde må der dog regnes med en kontinuitet i godshistorien på 500 år og derover! Ja, for enkelte kan dokumenteres en kontinuerlig eksistens på 700-800 år.

Af og til kan en hovedgård for en periode have været bortfæstet til bønder for atter at blive oprettet nogle årtier senere. I andre tilfælde kan en hovedgård være blevet udparcelleret i bøndergårde eller på anden vis helt have mistet sin privilegerede status. Hvis der på den pågældende lokalitet siden bliver oprettet en ny hovedgård, må det bero på et skøn om der skal regnes med en form for kontinuitet i gårdens eksistens eller status som hovedgård, eller om man rubricerer hovedgårdens anlægstid i overensstemmelse med (gen)opretnings tidspunktet.

Hvornår oprettedes hovedgårdene?

Skematisk fordeler de 123 hovedgårde sig således efter anlægstid.

	Før 1500	1500 tallet	1600 tallet	1700 tallet	Totalantal
	87	24	8	4	123
i pct.	71	20	7	3	101

Det er rimeligt at anskue denne udvikling som et udtryk for en stigende stabilisering i hovedgårdsfordelingen.

Efterhånden som der blev investeret stadig mere i bygnings- og andre anlæg, stabiliseredes hovedgårdene, således at antallet af nedlæggelser faldt. Efter 1660 kunne en ny hovedgård kun oprettes når kongen specielt ville privilegere den. Blandt de fire nyoprettede hovedgårde i 1700-tallet er således to aflæggerhovedgårde Anhof og Brockdorff - oprindeligt avlsgårde under Glorup og Scheelenborg. Endvidere blev Ålykkegård oprettet af tidligere klosterjord ved Odense og endelig Biskopstorp på Langeland oprettet ved nedlæggelse af en lille landsby. Stordriftens ekspansion i 1500-1600-1700-tallet foregik således kun i begrænset omfang ved nyanlæg af hovedgårde. Langt vigtigere var - i 1500-1600-tallet - udvidelse af bestående hovedgårde og - i 1700-tallet - bedre udnyttelse af hovedgårdsejerlavets ressourcer og mere rationel drift ved anlæggelse af nye avlsgårde. Foruden de omtalte Anhof og Brockdorff, der opnåede særskilte privilegier, kunne således yderligere være opregnet en snes avlsgårde fra 1700-tallet. Effektiviseringen af landbruget gav sig ligeledes udslag i en omfattende byggefase på de gamle hovedgårde i 1700-1800-tallet.

Anlægstyper:

Hovedgårdsejerlavens form og grænser giver oftest et sekundært indtryk i forhold til landsbyejnerlavene, hvilket naturligvis hænger sammen med, at hovedgårdene i alt overvejende grad er indpasset i en bestående landsbystruktur. Denne indpasning har hyppigt været så tæt, at hovedgården simpelthen har været placeret i en landsby, ofte klods op ad kirken, såfremt det drejede sig om en kirkelandsby. I ni tilfælde har hovedgårdene bevaret den tætte eller forholdsvise tætte tilknytning til landsbyen.

Bevarede landsbyhovedgårde:

Flenstofte, Løjtved, Østrupgård (Østrup sogn), Vejstrupgård, Ørritslevgård, Holsegård, Brobygård, Ølstedgård, Uggerslevgård.

Meget oftere er bofællesskabet med landsbyen i tidens løb blevet ophævet. Dette kunne ske ved, at landsbyen blev nedlagt (og/eller flyttet). I hvert fald 14 hovedgårde har på denne vis "kæmpet" sig ud af fællesskabet.

Landsbyhovedgårde som har nedlagt/ flyttet landsbyen:

Mullerup, Nislevgård, Lundegård, Holstenschus, Kørup, Jerstrup, Sandagergård, Klingstrup, Søndergårde, Hellerup, Rørbæk, Bramstrup, Boltinggård, Egeskov.

Problemet kunne også løses ved, at hovedgården flyttede ud af landsbyen. Denne løsning kunne naturligvis nærmest være en nødvendighed, hvor landsbyen var så stor, at en fuldstændig nedlæggelse, på grund af store omkostninger, ikke kom på tale. Herudover kunne ved en udflytning opnås en mere prestigebetonet placering ved sø eller lignende, ligesom der lettere kunne lægges beslag på de vigtige og knappe ressourcer eng og skov, der typisk fandtes i ejerlavets udkant. I alt 18 hovedgårde vides på denne vis udflyttet fra deres landsby.

Udflyttede landsbyhovedgårde:

Brahesholm, Holckenhavn, Ørbækklunde, Søbysøgård, Rønningesøgård, Torpegård, Hollufgård, Fraugdegård, Hjortholm, Hesselagergård, Rynkebygård, Steensgård(L), Vestergård, Østrupgård (Håstrup sogn), Vejlegård, Harritslevgård, Oregård, Wedellsborg.

I virkeligheden er antallet af udflyttede landsbyhovedgårde givetvis højere, eftersom de tidligt udflyttede hovedgårde meget vanskeligt kan skelnes fra hovedgårde, der er anlagt som enestegårde uden nogen forudgående landsbyplacering. På tilsvarende vis vil landsbyhovedgårde, hvor landsbyen tidligt er nedlagt, være svære at skelne fra enestegårde. De ovennævnte angivelser for "tidligere landsbyhovedgårde" må derfor opfattes som minimumstal.

Endelig er en række hovedgårde anlagt i forbindelse med en hel eller delvis nedlæggelse af landsbyen. Det gælder yderligere 8 hovedgårde .

Hovedgårde oprettet ved nedlæggelse af landsbyer:

Ulriksholm, Sellebjerg, Tøjstrup, Biskopstorp, Tybrind, Billehave, Risinge, Søholm.

Samlet vides således 49 hovedgårde at have en meget nær tilknytning til landsbybebyggelsen, men det reelle tal er givetvis højere, eftersom en række af de nedenstående enestegårde kan være "skjulte landsbyhovedgårde", hvor hovedgården enten er flyttet ud meget tidligt, eller hvor landsbyen tidligt er blevet opslugt.

Blandt de i alt 74 hovedgårde, der foreløbigt må karakteriseres som enestegårde er fem med oprindelse som kongelige borganlæg.

Kongelige anlæg:

Tranekær, Arreskov, Rugård, Hindsgavl, Hagenskov.

Klostre:

Dalum Kloster, Brahetrolleborg.

Fem var oprindelige fæstegårde, der siden er oprettet som avlsgårde eller aflæggerhovedgårde.

Tidligere fæstegårde:

Brockdorff, Anhof, Brændegård, Egebjerggård, Sparretorn.

Endelig er to oprettet på parceller af kronens hovedgårdsjord.

Hovedgårde på kongelig hovedgårdsjord:

Ålykkegård og Juelsberg.

Hvor en række hovedgårde oprettedes ved nedlæggelse af en landsby, så er hele 10 hovedgårdsanlæg, alle fra 1500-1600-tallet, oprettet på basis af fæste-enestegårde.

Hovedgårde oprettet af enestegårde i fæste:

Østergård, Krumstrup, Tiselholt, Damsbo, Skjoldemose, Bjørnemose, Billeskov, Krengerup, Orelund, Kærsgård.

Af de 74, er de resterende 50 hovedgårde karakteriseret ved, at bebyggelsen kun er kendt som hovedgård. Der kendes således ingen forudgående bondebebyggelse i form af enestegårde eller landsbyer, omend der givetvis har været tale herom i en række tilfælde. På nær to hovedgårde, Holmegård og Møllegård, er samtlige disse hovedgårde middelalderlige anlæg. Et fælles præg for gruppen er, at hovedgårdene er placeret i periferien af det gamle ejerlavs- og sognesystem i tæt forbindelse med især skovressurser og i nogle tilfælde også større engarealer. Mange af disse hovedgårde er tydeligvis opstået i - og deres jord udparcelleret af et bestemt landsbyejerslav. I sådanne tilfælde kan det tænkes, at hovedgården oprindelig er flyttet ud fra landsbyen enten som fæste-enestegård eller som hovedgård, men det er ligeledes muligt, at en herremand har etableret et nyt anlæg i de perifere skovdækkede dele af et ejerlav. De fleste af disse skov-hovedgårde findes naturligt nok i øens skovbygder med deres kuperede terræn, men enkelte har klemt sig ind på de tilbageblevne skovarealer i sletteområder.

Ud mod kysten fandtes langt op i middelalderen et kilometerbredt kystskovbælte, der kom til at huse en lang række hovedgårdsanlæg. Her var langt til landsbybebyggelsen, megen skov og mulighed for at udnytte havets ressourcer. Af vore skov-enestegårde har 18 et sådant kystskovpræg.

Kystskovgårde med ukendt oprindelse:

Scheelenborg, Broløkke(F), Hverringe, Lundsgård, Fårevejle, Nedergård, Egeløkke, Lykkesholm(L), Broløkke(L), Møllegård, Skovsgård, Hofmansgave, Hvedholm, Nakkebølle, Gyldensteen, Valdemarsslot, Lehnskov, Løgismose.

Af de tidligere gennemgåede enestegårds-hovedgårde med kendt oprindelse findes yderligere 10 kystskovgårde.

Kystskovgårde med kendt oprindelse:

Tranekær, Hindsgavl, Hagenskov, Tiselholt, Damsbo, Bjørnemose, Brockdorff, Egebjerggård, Sparretorn, Orelund.

Endelig blev en række kystskovgårde etableret ved udflytning fra eller nedlæggelse af landsbyer.

Holkenhavn, Hjortholm, Vestergård, Wedellsborg, Tybrind, Billeshave, Risinge.

I alt har således 35 hovedgårde, eller 1/3 af det samlede antal, en kystskovplacering.

Bygningerne:

Der findes ikke nogen hovedgård på Fyn, der helt eller blot overvejende har bevaret sine bygninger fra hovedgårdens oprettelse eller (ved senere flytninger) fra anlæggelsen på dens nuværende sted. Faktisk er der kun en håndfuld hovedgårde der har bevaret væsentlige middelalderlige bygningsdele i det samlede hovedgårdskompleks.

En række hovedbygninger blev allerede i 1500-tallet opført i grundmur, medens det i de følgende århundreder stadig var bindingsværksbygninger der helt dominerede ladegårdsanlæggene. Oftest er ladegårdsanlæggene blevet gennemgribende fornyet i 1800- og 1900-tallet af produktionsmæssige hensyn, medens en række ældre hovedbygninger er blevet bevaret.

Alle bestående hovedgårdsanlæg rummer derfor bygninger fra forskellige perioder, og de mest helstøbte anlæg findes derfor naturligt nok på de hovedgårde der blev gennemgribende fornyet og ombygget i (1700- og) 1800-tallet. En grov illustrering af bygningsalderen kan man få ved at datere det samlede anlæg efter de ældste bevarede væsentlige bygningsdele, som oftest hovedbygningen (eller dele heraf). Af de 123 hovedgårdsanlæg er de fire bygningsmæssigt set opløste i nutiden. Kun to har hovedbygninger fra dette århundrede (Holstenshus og Gelskov). De resterende 117 fordeler sig således

	total	i pct.
antal	117	100%
før 1500	6	5%
1500-tallet	21	18%
1600-tallet	22	19%
1700-tallet	25	21%
1800-tallet	43	37%

Det er således kun få hovedgårde, der har bevaret middelalderlige bygningsdele. Af de seks var to (Dalum Kloster, Brahetrolleborg) oprindeligt klostre, en (Tranekær) kongelig borg, medens kun tre private hovedgårde har middelalderligt islæt (Løgismose, Wedellsborg og Østrupgård (Håstrup sogn)). Rimeligvis vil en nøjere bygningsarkæologisk undersøgelse afsløre enkelte andre middelalderlige islæt, men i hovedsagen er de ældste af vore bevarede hovedgårds-bygningsanlæg fra 1500-1600-tallet. Det er overraskende at konstatere, at tre ud af fem hovedgårdsanlæg ikke har væsentlige bygningsdele ældre end 1700-tallet.

Ikke mindst, hvor der er tale om flyttede hovedgårdsanlæg vil ældre bygningsfaser kunne erkendes arkæologisk, ligesom voldsteder ofte er konkrete vidnesbyrd om sådanne tidligere faser.

Findes der således ikke bevaret helstøbte bygningsanlæg hidrørende fra oprettelsen af hovedgårdsanlæg, så er det dog ofte muligt at knytte væsentlige i dag eksisterende bygningsdele til vigtige faser i den enkelte hovedgårds historie. Holckenhavns nuværende hovedbygning stammer således for en væsentlig del fra årene omkring 1580, hvor den tidligere landsbyhovedgård flyttede ud på sin nuværende plads. Andre hovedgårde fik nye imponerende bygningsanlæg i forbindelse med storstilede godsopbygningsperioder, som da Christian IV opbyggede Ulriksholm gods til sin søn Ulrich Christian Gyldenløve, eller da "den lille konge på Fyn" Jørgen Brahe skabte sine storgodser Brahesborg og Hvedholm. Talrige eksempler kunne nævnes på denne nære sammenknytning mellem konjunkturbevægelserne på det enkelte gods, godsets status, økonomi og byggeri.

Stamhuse, baronier og grevskaber:

Af væsentlig betydning for godskomplekssets opretholdelse var det, om godset frigjordes fra personlige ejendomsforhold og hermed for risikoen for opsplnitning af godset ved handel, konkurs eller arvedeling. Ved at gøre godset til stamhus fik det status af en art selvejende institution, der udelt gik i arv i slægten. Større stamhuse kunne erhverve privilegier som baroni eller grevskab.

I alt 12 godser fik på denne vis baroni/grevskabs status. Udover de 12 hovedsæder for disse hørte yderligere 22 hovedgårde - i kortere eller længere perioder - under baronier og grevskaber, der således samlet tegner sig for 34 af de 123 hovedgårde. Hertil kom 21 stamhussæder med yderligere 11 hovedgårde tilknyttet, således at de "menige" stamhuse tilsammen lagde beslag på 32 hovedgårde. De resterende 57 (46%) opnåede ikke en sådan status. Godsernes majoratsstatus fremgår af bilag 2.

NOTER:

- 1) Ifølge Henrik Petersens opgørelse i Historisk Tidsskrift VIII rk. V, 1915-17.
- 2) Porsmose, E.: "Den regulerede landsby" 1981. s. 122. Der regnes her med hartkornet fra 1684 taksationen.
- 3) Ibid s. 94 f.
- 4) Ibid s. 141 f.

Bilag 1 Fynske hovedgårde

	sgn	herred			
Assens kommune:			Lundsgård	Revninge	- do -
Brahesborg	Gamtofte	Båg	Scheelenborg	Stubberup	- do -
Hagenskov	Sønderby	do	Skovsbo	Rynkeby	- do -
Orelund	Sandager	do	Ulriksholm	Kølstrup	- do -
Skovgårde	Gamtofte	do			
Bogense kommune:			Langeskov kommune:		
Gyldensteen	Nr. Sandager	Skovby	Rønningesøgård	Rønninge	Åsum
Harritslevgård	Skovby	- do -	Sellebjerg	Birkende	Bjerge
Jerstrup	Grindløse	Skam	Vejrupgård	Marslev	- do -
Oregård	Ore	Skovby			
Sandagergård	Nr. Sandager	- do -	Middelfart kommune:		
			Billeshave	Vejlby	Vends
			Hindsgavl	Middelfart	- do -
Broby kommune:			Munkebo kommune:		
Brobygård	Sdr. Broby	Sallinge	Østergård	Munkebo	Bjerge
Lundegård	Nr. Broby	- do -			
Sandholt	Lyndelse	- do -	Nyborg kommune:		
Vejlegård	Vejle	- do -	Holckenhavn	Vindinge	Vindinge
Ølstedgård	Sdr. Broby	- do -	Juelsberg	Avnslev	- do -
Egebjerg kommune:			Nørre Aaby kommune:		
Flintholm	Hundstrup	Sallinge	Sparretorn	Føns	Vends
Løjtved	Stenstrup	Sunds			
Nielstrup	Ollerup	- do -	Odense kommune:		
Rødkilde	Ulbølle	Sallinge	Blangstedgård	Vor Frue	Odense
Skjoldemose	Stenstrup	Sunds	Dalum kloster	Dalum	- do -
			Fraugdegård	Fraugde	Åsum
Ejby kommune:			Hollufgård	- do -	- do -
Holsegård	Brenderup	Vends	Lindved	Stenløse	Odense
Kærsgård	- do -	- do -	Sanderumgård	Davinde	Åsum
Tybrind	Ørslev	- do -	Ålykkegård	Fredens	Odense
Wedellsborg	Husby	- do -			
Faaborg kommune:			Otterup kommune:		
Arreskov	Øster Hæsing	Sallinge	Egebjerggård	Krogsbølle	Skam
Brahetrolleborg	Brahetrolleb.	- do -	Hofmansgave	Norup	Lunde
Brændegård	Vester Åby	- do -	Kørup	Krogsbølle	Skam
Holstenshus	Diernæs	- do -	Nislevgård	Otterup	Lunde
Hvedholm	Horne	- do -	Uggerslevgård	Uggerslev	Skam
Nakkebølle	Åstrup	- do -	Ørritslevgård	Otterup	Lunde
Stensgård	Svaninge	- do -	Østrupgård	Østrup	- do -
Østrupgård	Håstrup	- do -			
Glamsbjerg kommune:			Ringø kommune:		
Brahesholm	Vedtofte	Båg	Boltinggård	Ringø	Gudme
Krengerup	Ørsted	do	Fjellebro	Herringe	Sallinge
Søholm	Køng	do	Gelskov	Sallinge	- do -
			Hellerup	Hellerup	Vindinge
Gudme kommune:			Lammehave	Ringø	Gudme
Broholm	Gudme	Gudme	Nordskov	Gestelev	Sallinge
Hesselagergård	Hesselager	- do -	Rynkebygård	Ringø	Gudme
Mullerup	Gudbjerg	- do -			
Tiselholt	Vejstrup	- do -	Rudkøbing kommune:		
Vejstrupgård	- do -	- do -	Biskopstorp	sgn	herred
			Fårevejle	Simmerbølle	Langelands nr.
Haarby kommune:			Møllegård	Skrøbelev - do -	
Damsbo	Jordløse	Sallinge	Skovsbo	Longelse Langelands sdr.	
Søbo	- do -	- do -		Humble - do -	
			Ryslinge kommune:		
	sgn	herred	Egeskov	Kværndrup	Sunds
Flenstofte	Dreslette	Båg	Krumstrup	Ryslinge Gudme	
Løgismose	Haarby	- do -	Tøjstrup	- do - - do -	
			Svendborg kommune:		
Kerteminde kommune:			Bjørnemos	Tved	Sunds
Brockdorff	Stubberup	Bjerge	Hvidkilde	Egense	- do -
Broløkke	Viby	- do -	Klingstrup	Skårup	- do -
Hverring	- do -	- do -	Lehnskov	Egense	- do -
			Valdemarsslot	Bregninge	- do -

Sydlangeland kommune:

Broløkke	Magleby	Langelands sdr.
Hjortholm	Fodslette	- do -
Holmegård	Magleby	- do -
Lykkesholm	Tryggelev	- do -
Skovsgård	Humble	- do -
Vestergård	- do -	- do -

Søndersø kommune:

Dallund	Søndersø	Skovby
Elvedgård	Veflinge	- do -
Langesø	Vigerslev	- do -
Margård	- do -	- do -
Rugård	Veflinge	- do -

Tranekær kommune:

Egeløkke	Bøstrup	Langelands nr.
Nedergård	- do -	- do -
Stensgård	Snøde	- do -
Tranekær	Tranekær	- do -

Ullerslev kommune:

Hindemæe	Skellerup	Vindinge
Risinge	Flødstrup	- do -
Rørbæk	- do -	- do -

Ørbæk kommune:

Anhof	Svinginge	Gudme
Glorup	- do -	- do -
Juulskov	Kullerup	Vindinge
Lykkesholm	Ellested	- do -
Ravnholt	Herrested	- do -
Rygård	Langå	Gudme
Ørbækklunde	Ørbæk	Vindinge

Årslev kommune:

Bramstrup	Nr. Lyndelse	Åsum
Søbysøgård	Nr. Søby	do
Torpegård	Sdr. Næra	do

Årup kommune:

Billeskov	Kerte	Båg
Erholm	Rørup	Vends
Søndergårde	- do -	- do -

Med fed er angivet hovedgårde som udviklingstypologisk og bevaringsmæssigt repræsenterer særlig stor kulturhistorisk interesse.

BILAG 2 MAJORATER
Grevskaber, baronier og stamhuse.*

Navn og år:	Bestanddele:
Grevskaber:	
Brahesminde 1798 - 1928	Hvedholm, Damsbo, Stensgård (i Svanninge sogn), Østrupgård (i Håstrup sogn), desuden Lyø, Avernakø og Drejø.
Gyldensten 1720 - 1922	Gyldensten, Oregård, Uggerslevgård, Jerstup, Harritslevgård, Sandagergård, desuden Huggetgård og Hetteln.
Langeland 1672 - 1928	Tranekær, Pæregård, desuden Korsebølle, Blegholm, Bjerrebygård, Nygård, Nordenbrogård, Tryggelevgård og Søgård.
Muckadell 1784 - 1925	Arreskov, Brobygård, Gelskov, Ølstedgård.
Roepstorff 1810 - 1921	Baroniet Einsiedelsborg, Baroniet Kørup, desuden Æbeløgård.
Wedellsborg 1672 - 1926	Wedellsborg, Tybrind, Sparretorn, Orelund, Billeskov, desuden Minendal, Bogø og Brandsø.
Baronier:	
Brahetrolleborg 1672 - 1924	Brahetrolleborg, Brændegård.
Einsiedelsborg 1676 - 1810	Egebjerggård. Fra 1700 forenet med baroniet Kørup. Fra 1810 grevskabet Roepstorff.
Fjellebro 1801 - 1805	Fjellebro, desuden Skovsgård. Fra 1818 stamhus.
Holckenhavn 1672 - 1921	Holckenhavn.
Holstenshus 1779 - 1922	Holstenshus, Langesø, Nakkebølle.
Kørup 1672 - 1810	Kørup, desuden Holmegård? Fra 1700 baroniet Einsiedelsborg. Fra 1810 grevskabet Roepstorff.
Lehn 1781 - 1925	Hvidkilde, Lehnskov, Nielstrup, desuden Slæbækgård.
Schelenborg 1680 - 1923	Schelenborg, Brockdorff.
Stamhuse:	
Ahlefeldt 1765 - 1927	Broløkke (i Magleby sogn), Holmegård, Lykkesholm (i Tryggelev sogn), Vestergård, desuden Strynø.
Broholm 1750 - 1930	Broholm.
Christiansdal 1789 - 1855	Dalum Kloster.
Dallund (Blixen-Finnecke) 1801 - 1915	Dallund.

Navn og år:	Bestanddele:
Stamhuse fortsat:	
Egeskov 1811 - 1925	Egeskov, Skjoldemose.
Erholm - Søndergårde 1761 1927	Erholm, Søndergårde.
Fjellebro 1818 - 1900	Fjellebro.
Hellerup 1683 - 1739	Hellerup. Fra 1838 stamhuset Ravnholt.
Hesselager 1548-71	Hesselagergård, Mullerup. (Danmarks første stamhus.)
Hindsgavl 1815 - 1921	Hindsgavl, desuden Fænøgård
Hofmangave 1784 - 1924	Hofmangave.
Holstengård 1745 - 1802	Søbysøgård, desuden Vejrumgård.
Holstenschus 1723 - 1779	Holstenschus, Langesø, Nakkebølle. Fra 1779 baroni.
Hvedholm 1751 - 1798	Hvedholm, Østrupgård (i Håstrup sogn), Stensgård (i Svanninge sogn), Damsbo. Fra 1798 Brahesminde.
Hverringe 1768 - 1924	Hverringe, Broløkke (i Viby sogn), desuden Bøgebjerg.
Juelsberg 1797 - 1925	Juelsberg, desuden Sprogø.
Lundsgård 1768 - 1927	Lundsgård, desuden Jershave.
Moltkenborg 1793 - 1916	Glorup, Anhof, Rygård.
Nedergård 1775 - 1930	Nedergård, desuden Svalebøllegård, Gammelgård.
Ravnholt 1752 - 1924	Ravnholt, Nislevgård, Hellerup.
Rygård 1675 - 1694	Rygård. Fra 1793 Moltkenborg.
Rønningesøgård 1825 - 1906	Rønningesøgård.
Sandholt 1725 - 1923	Sandholt, desuden Sollerup.
Stensgård o. 1800 - ?	Stensgård (i Snøde sogn), Egeløkke.
Tåsinge 1711 - 1923	Valdemarsslot.
Østrupgård 1828 - 1921	Østrupgård (i Østrup sogn).
Fideikommiskapitaler:	
Rantzauske Forlods, Den 1829 - 1922	Skovgårde.

*Enkelte oplysninger stammer fra Jansen, Lotte "De fynske godsarkiver" 1975.
Ejendomme nævnt efter ordet "desuden" er ikke omfattet af Fyns Amts hovedgårdsregistrering.

STEDNAVNEREGISTER:

Anhof	20, 30, 32, 46, 50, 51
Arreskov	10, 28, 30-32, 40, 43, 46, 51
Baroniet Lehn	42
Baroniet Scheelenborg	45
Billeshave	30, 32, 35, 37, 43, 46, 50, 51
Billeskov	30, 41, 46, 51
Biskopstorp	30, 35, 37, 38, 50
Bjørnemose	30, 32, 37, 43, 46, 51
Blangstedgård	30, 37, 40, 46
Boltinggård	24, 30, 40, 46, 50
Brahesborg	24, 27, 28, 30, 35, 38, 41-43, 52
Brahesholm	24, 30, 35, 39, 40, 48, 50
Brahesminde	38
Brahetrolleborg	20, 28, 30, 32, 33, 35, 38, 41, 43, 51, 52
Bramstrup	30, 32, 50
Brobygård	12, 28, 30, 40-42, 46
Brockdorff	20, 24, 30, 32, 35, 46, 50, 51
Broholm	21, 24, 29, 30, 38, 40, 42
Broløkke(F)	24, 30, 46, 51
Broløkke(L)	24, 30, 37, 38, 40, 46, 51
Brændegård	26, 28, 30, 32, 33, 37, 51
Bøgebjerg	20
Christiansdal	24, 27, 41
Dallund	21, 30, 35, 38, 46, 48
Dalum Kloster	27, 30, 35, 40, 41, 43, 46, 51, 52
Damsbo	30, 32, 39, 40, 51
Daugstrup	17
Egebjerggård	20, 28, 30, 32, 33, 40, 42, 46, 51
Egeløkke	24, 30, 46, 51
Egeskov	30, 35, 37-41, 43, 50
Ejby	43
Elvedgård	22, 30, 46, 48
Enggård	26
Erholm	24, 30, 42, 43
Eskebjerg	29
Fjellebro	24, 30, 32, 35, 37, 38, 41, 43
Flenstofte	30, 37, 48, 50
Flintholm	28, 30-32, 37, 40
Flødstrup	45
Fraugdegård	30, 37, 46, 50
Føns	43
Fårevejle	23, 24, 28, 30, 39, 40, 42, 46, 48, 51
Gelskov	30, 40, 46, 52
Gerskov	17
Gerskovgård	17
Glorup	20, 22, 24, 25, 30, 35, 37, 43, 50
Glorups stiftelse	15
Grevskabet Brahesminde	21, 38, 47
Grevskabet Gyldensteen	38
Grevskabet Muckadell	38, 46
Grevskabet Tranekær	35, 43
Grevskabet Wedellsborg	8, 38, 43, 46
Gyldensteen	24, 30, 32, 35, 38, 41, 42, 46, 51
Hagenskov	10, 12, 17, 30, 35, 38, 42, 46, 51
Hannesborg	45
Harritslev	39
Harritslevgård	30, 35, 38, 39, 46, 50

Hasmarkgård	17
Hellerup	30, 35, 42, 46, 48, 50
Hesselagergård	7, 30, 32, 38, 40, 42, 43, 46, 50
Hindemæe	26, 30-32, 40, 46, 48
Hindsgavl	10, 12, 24, 30, 41, 42, 46, 51
Hjorslev	17
Hjortholm	30, 35, 40, 42, 50, 51
Hjulby	10
Hofmangave	17, 30, 35, 51
Holckenhavn	30, 32, 33, 35, 38-40, 42, 50, 51
Hollufgård	24, 30, 46, 50
Holme Kloster	35
Holmegård	24, 30, 35, 37, 40, 46
Holsegård	17, 30, 35, 37
Holstenshus	30, 43, 46, 50, 52
Hundslev Skovgård	11
Husby	43
Husbygård	10
Hvedholm	24, 27, 28, 30, 32, 35, 38, 40, 42, 43, 46, 51, 52
Hvørringe	20, 24, 28-30, 33, 35, 46, 51
Hvidkilde	30, 33, 35, 38, 43, 46
Hvidkildes savværk	5
Iversnæs	10, 11
Jacob Erlandsens Fangehul.	9
Jershøve	17
Jerstrup	30, 41, 43, 46, 50
Juelsberg	30, 33, 35, 38, 42, 43, 51
Juulskov	30-32
Klingstrup	30, 39, 40, 43, 50
Krengerup	28, 30, 32, 34, 35, 37, 51
Krumstrup	41, 46, 51
Kærsgård	24, 30, 35, 41, 51
Kørup	20, 27, 30, 32, 35, 38, 42, 43, 50
Lammehave	30, 35, 37
Langesø	30, 35, 38, 39, 42, 43
Lehnskov	24, 30, 37, 41, 51
Lindved	30, 37, 46
Lumbygård	40
Lundegård	30, 31, 40-42, 46, 48, 50
Lundsgård	17, 30, 32, 35, 42, 51
Lykkesholm(F)	30, 35, 37, 41-43, 46
Lykkesholm(L)	30, 35, 37, 38, 40, 46, 51
Løgismose	21, 28, 30, 32, 35, 38, 43, 46, 48, 51, 52
Løjtved	24, 30-32, 46, 50
Margård	30-32, 35, 40, 42, 48
Minendal	8
Muckadell	38
Mullerup	24, 28, 30-32, 40, 43, 50
Møllegård	30, 35, 37, 38, 51
Nakkebølle	30, 40, 46, 51
Nedergård	22, 24, 30, 40, 42, 46, 51
Nielstrup	30, 32
Nislevgård	30, 35, 41-43, 46, 50
Nordskov	30, 46
Nyborg	10
Nyborg Slot	11
Oregård	30, 32, 35, 42, 43, 46, 50
Orelund	27, 28, 30, 32, 37, 38, 46, 51

Ravnholt	24, 30, 35, 37-39, 41-43, 46, 48
Revninge	17
Risinge	30, 32, 38, 40, 50, 51
Romsø	20
Rugård	12, 30, 46, 51
Rygård	24, 30, 35, 43
Rynkebygård	30, 37, 46, 50
Rødkilde	16, 24, 30, 35, 40, 46
Rønninge	17
Rønningesøgård	17, 30, 50
Rørbæk	24, 30, 32, 45, 46, 50
Sandagergård	30, 32, 43, 46, 50
Sanderumgård	30, 46, 48
Sandholt	28, 30, 32, 33, 35, 37, 40, 43
Scheelenborg	20, 24, 29, 30, 32, 35, 42, 43, 46, 50, 51
Sellebjerg	30, 37, 40, 46, 50
Skjoldemose	30-32, 46, 51
Skovgårde	26, 29, 30, 32, 35, 37, 41, 43, 46
Skovsbo(F)	22, 30, 35, 39, 40, 46
Skovsbo(L)	28, 30, 37, 38, 40, 46
Skovsgård	30, 37, 38, 46, 51
Skærbæk,	8
Sparretorn	30, 35, 37, 41, 46, 51
St. Viby	44
Stamhuset Hindsgavl	46
Stamhuset Hverringe	45
Stamhuset Lundsgård	46
Stamhuset Molkenborg	42
Stamhuset Thorseng	46
Steensgård(F)	24, 28, 30, 32, 35, 47
Steensgård(L)	30, 41, 42, 46, 50
Søbo	30, 46
Søby	43
Søbysøgård	30, 35, 37, 40, 43, 46, 50
Søholm	30, 37, 40, 46, 50
Søllested	10, 43
Søndergårde	30, 32, 42, 50
Tanderup	8
Tiselholt	30, 37, 51
Torpegård	27, 28, 30, 32, 33, 37, 50
Tranekær	12, 28, 30, 38, 42, 51, 52
Turup	43
Tybrind	28, 30, 32, 33, 35, 41, 46, 50, 51
Tøjstrup	30, 37, 50
Ubberud	43
Uggerslev	43
Uggerslevgård	27, 30, 32, 42, 46
Ulriksholm	20, 23, 24, 30, 35, 46, 50
Valdemarsslot	24, 30, 32, 35, 38, 40, 43, 46, 51
Vejlegård	30, 40, 41, 46, 48, 50
Vejrup	30, 31
Vejrupgård	24, 35, 40, 46
Vejstrup	17
Vejstrupgård	30, 37, 41, 43, 46, 50
Vestergård	30, 40, 50, 51
Wedellsborg	10, 11, 30, 32, 35, 38, 43, 50-52
Zastrow	35
Ølstedgård	30, 37, 46

Ørbæklunde	14, 24, 30, 39, 43, 46, 50
Ørkil	10
Ørritslev	17
Ørritslevgård	30, 32, 37, 46, 50
Ørslev	43
Ørsted	43
Østergård	20, 24, 30, 42, 46, 48, 51
Østrup	17
Østrup Skovgård	11
Østrupgård (Håstrup sogn)	17, 45-47, 50, 52
Østrupgård (Østrup sogn)	17, 32, 46, 50
Ålykkegård	30, 35, 40, 46, 51

Øversigt over tidligere publikationer inden for "Naturforvaltning og Kulturhistorie i Fyns Amt".

KULTURHISTORIE

1. Landsbyregistrering i Fyns Amt, foreløbig orientering, 1983
Landsbyregistrering i Fyns Amt, Historiske forhold, 1983
 - 1.01 Assens Kommune
 - 1.02 Bogense Kommune
 - 1.03 Broby Kommune
 - 1.04 Egebjerg Kommune
 - 1.05 Ejby Kommune
 - 1.06 Faaborg Kommune
 - 1.07 Glamsbjerg Kommune
 - 1.08 Gudme Kommune
 - 1.09 Haarby Kommune
 - 1.10 Kerteminde Kommune
 - 1.11 Langeskov Kommune
 - 1.12 Marstal Kommune
 - 1.13 Middelfart Kommune
 - 1.14 Munkebo Kommune
 - 1.15 Nyborg Kommune
 - 1.16 Nr. Åby Kommune
 - 1.17 Odense Kommune bind 1 og 2
 - 1.18 Otterup Kommune
 - 1.19 Ringe Kommune
 - 1.20 Rudkøbing Kommune
 - 1.21 Ryslinge Kommune
 - 1.22 Svendborg Kommune
 - 1.23 Sydlangeland Kommune
 - 1.24 Sønder sø Kommune bind 1 og 2
 - 1.25 Tommerup Kommune
 - 1.26 Tranekær Kommune
 - 1.27 Ullerslev Kommune
 - 1.28 Vissenbjerg Kommune
 - 1.29 Ærøskøbing Kommune
 - 1.30 Ørbæk Kommune
 - 1.31 Årslev Kommune
 - 1.32 Aarup Kommune
 - 7.06 Svendborg Kommune, 1995
 - 7.07 Tranekær Kommune, 1995
 - 7.08 Hårby Kommune, 1995
 - 7.09 Gudme Kommune, 1995
 - 7.10 Glamsbjerg Kommune, 1995
 - 7.11 Egebjerg Kommune, 1995
 - 7.12 Ejby
 - 7.13 Langeskov og Munkebo Kommune, 1995
 - 7.14 Nyborg og Ullerslev Kommune, 1995
 - 7.15 Ryslinge Kommune, 1995
 - 7.16 Rudkøbing Kommune, 1995
 - 7.17 Ringe Kommune, 1995
 - 7.18 Otterup Kommune, 1995
 - 7.19 Årup Kommune, 1995
2. Sektorplanlægning i det åbne land Fredningsplan, Supplerende oplæg vedrørende udpegning af bevaringsværdige landsbyer og sikring af kirkeomgivelser. juni 1984. Udgået.
 3. Sektorplanlægning i det åbne land, Fredningsplanlægning Kulturhistoriske forhold, 1984
 4. Landskabsarkitektonisk registrering af hovedgårde, 1988
 5. Vand- og vandkraftsudnyttelse på Fyn, 1989
 6. Landsbyer med særlige bevaringsinteresser, 1992
 7. Hovedgårdsregistrering i Fyns Amt, Skemaer og kort.
 - 7.01 Kerteminde Kommune, 1994
 - 7.02 Faaborg Kommune, 1994
 - 7.03 Odense Kommune, 1995
 - 7.04 Assens Kommune, 1995
 - 7.05 Bogense Kommune, 1995

NATURFORVALTNING

Fredninger / beskyttet natur

1. Registrering af kirkeomgivelsesfredninger i Fyns Amt, 1980
2. Oversigt over fredede arealer og naturfredningslovens beskyttelses- og byggelinier i Fyns Amt 1981 Udgået.
3. Oversigt over vandløb omfattet af naturfredningslovens § 43 I Fyns Amt, 1983 Udgået.
4. Fredninger i Fyns Amt, 1989
 - 14.1 Nordlige fredningskreds
 - 14.2 Sydlige fredningskreds
 - 14.3 Vestlige fredningskreds

Planlægning

1. Sektorplanlægning i det åbne land Fredningsplan oplæg, juni 1983. Udgået.
2. Forslag vedrørende udbygning af det rekreative hovedstinet, 1984.
3. Sektorplanlægning i det åbne land, Fredningsplan foreløbigt tryk, 1986. Udgået.
4. Fredningsplanlægning, Handlingsprogram, forslag 1987. Udgået.
5. Fredningsplanens Handlingsprogram, 1989
6. Fredningsplan, 1991.

Registrering / overvågning / pleje

1. Oversigt over biologiske interesseområder i Fyns Amt, 1981
2. Stævningskove på Langeland, 1988
3. Naturpleje 1987, 1988.
4. Naturpleje 1988, 1989.
5. Overvågning af fuglelokaliteter i Fyns Amt, 1989.
6. Overvågning af fugle i Fyns Amt 1988, 1990.
7. Naturpleje 1989, 1990.

8. Overvågning af padder i Fyns Amt 1988, 1990.
9. Stævningskove på Fyn, 1990
10. Moser i Fyns Amt - Nyborg Kommune, 1991
11. Moser i Fyns Amt - Tommerup Kommune, 1991
12. Moser i Fyns Amt - Odense Kommune, 1992
13. Moser i Fyns Amt - Faaborg Kommune, 1992
14. Strandenge i Fyns Amt, 1993
15. Insekter i Naturplejen, 1995
16. Slåning af Vejukanter, 1995
17. Moser i Fyns Amt - Marstal og Ærøskøbing kommuner, 1995

Henvendelse vedrørende publikationer kan ske til:

Fyns Amt, Natur- og vandmiljøafdelingen,
Ørbækvej 100 5220 Odense SØ, tlf. 6556 1000